

Bakalářská práce

2009

Pavla Hlaváčková

JIHOČESKÁ UNIVERZITA V ČESKÝCH BUDĚJOVICÍCH

FILOZOFICKÁ FAKULTA

ÚSTAV BOHEMISTIKY

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

**POHÁDKOVÉ MOTIVY V KNÍŽKÁCH LIDOVÉHO
ČTENÍ**

Vedoucí práce: PhDr. Věra Pospíšilová

Autor práce: Pavla Hlaváčková

Studijní obor: Bohemistika

Ročník: 3

2009

Prohlašuji, že svoji bakalářskou práci jsem vypracovala samostatně pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu citované literatury.

Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb., v platném znění, souhlasím se zveřejněním své bakalářské práce, a to v nezkrácené podobě elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách.

České Budějovice, 30. července 2009

.....
Pavla Hlaváčková

Děkuji vedoucí práce paní PhDr. Věře Pospíšilové za pomoc, vřelý přístup, inspirativní rady a čas, který mi při psaní mé bakalářské práce věnovala.

Anotace

Cílem této práce je rozšíření poznatků o knížkách lidového čtení se zaměřením na pohádkové motivy. Práce charakterizuje jejich základní rysy, ale přináší i další poznatky a hledá nové souvislosti.

U vybraných knížek lidového čtení je pozornost zaměřena na vznik díla a události, jež jej doprovázely. Práce se zabývá celkovým pohledem na tyto knihy i na ostatní literaturu určenou pro širší publikum. Zaměřuje se na množství tisků a místa vydání knížek lidového čtení.

Pozornost je věnována typickým hrdinům, jako je Ezop, Paleček či Enšpígl a dalším neméně populárním látkám (Faust, Fortunat). Součástí práce je také pojednání o teorii pohádky, včetně základních termínů a pojetí pohádkových motivů. Teoretické údaje pohádky doplňuje obecné i praktické stanovisko.

Základními prvky práce jsou charakteristiky jednotlivých látek knížek lidového čtení a jejich pohádkových motivů. V poslední části je pozornost zaměřena na motivy, které se objevují nejen v knížkách lidového čtení, ale i v jiných druzích umění, např. motiv d'ábla v novodobém umění i v tradiční literatuře.

The annotation

The aim of this work is extension of knowledge about books of common reading focused on fairy-taleish motives. This work describes their basic features but its also brings other knowledge and looks for new connections.

On choice of books of common reading is the attention situated on rise of work and events which went with them. This work is engaged in general look at these books and other literature determined for a broader audience. Its focused on quantity of printing and publication's places of books of common reading.

The attention is paid to typical heros such as Ezop, Paleček or Enšpígl and another popular motives (Faust, Fortunat). Part of the work is also treatise of theory of fairy-tales including the basic terms and conception of fairy-taleish motifs. The theoretical fairy-taleish data are completed by general and also practical opinion.

The essential points of work are characteristics of each book and their fairy-taleish motives. In the last part is the attention focused on motives which appear not only in books of common reading but also in other types of art such as motive of the devil in the modern art or in the traditional literature.

Obsah

Úvod	8
1 Knížky lidového čtení	9
1.1 Literatura od renesance po baroko určená široké veřejnosti.....	10
2 Historie utěšené a kratochvilné člověku všelikému věku i stavu k čtení velmi užitečné (látky knížek lidového čtení)	14
3 Kroniky a Historie	17
4 Tisky – tiskárny, útvary	22
5 Teorie pohádek	24
6 Pohádky	29
6.1 Druhy pohádek.....	30
7 Hrdina jednoho světa – Eylenspiگل, Paleček, Ezop	32
7.1 Historie krátká o dobře známém Eylenspiگلovi.....	33
7.2 Historie o bratru Palečkovi	34
7.3 Ezopa mudrce život s fabulemi anebo básněmi jeho.....	34
8 Jednotlivé knihy	36
8.1 Kronika sedmi mudrců.....	36
8.1.1 Třetího mistra příklad	37
8.1.2 Pátý příklad císařovny	37
8.1.3 Sedmý příklad císařovny	38
8.2 Kronika utěšená a kratochvilná o jednom znamenitém rytíři jménem Alexandrovi	38
8.3 Vavřinec Leandr Rvačovský z Rvačova, Masopust	40
8.3.1 Historia o d'áblu a poustevníku.....	41
8.3.2 Historia o králi Alfonsovi Neapolitánském	41
8.3.3 Historie o císaři Basiliovi a Leonovi, synu jeho.....	42
8.3.4 Historia o Hendrychovi králi anglickém a nějakém hadači	42
8.3.5 Historia o Polykratovi, tyranu sámském.....	42
8.4 Kronika kratochvilná o ctěné a šlechtné panně Meluzině.....	43
8.5 Historia o císaři Oktaviánovi	44
8.6 Historie o trpělivé hraběnce z Brabantu jménem Genovefě.....	45
8.7 Počíná se Valter a Griseldis	47
8.8 O Bryzeldě řeč zlá o zlé.....	48
8.9 O Cymonovi hlúpém.....	49
8.10 Doktor Jan Faust	50
8.11 Fortunatus se svým pytlíčkem a kloboučkem.....	51
8.12 Frantovy práva	53
8.13 O zchytralé Finettě jinak Popelce zvané.....	54
9 Hrůzostrašný svět.....	57
9.1 Dábel a čert v moderním umění.....	57
9.2 Chudák d'ábel.....	59
9.3 Čarodějnictví, čarodějnice, kouzla, magie, kouzelné lektvary	60
9.4 Staré a moderní peklo	61
9.5 Monstra a zázraky	63
Závěr	65
Použitá literatura	67
Přílohy.....	69

Úvod

V první části práce se věnuji knížkám lidového čtení obecně. Krátce popisuji kulturní spektrum včetně literatury určené pro širokou veřejnost. Charakterizuji celkový dobový kontext slovesné a literární produkce, jejíž součástí byly i pohádky. V teorii pohádek se zaměřuji na vystižení jejich podstaty. Stanovila jsem si následující otázky: co jsou to pohádkové motivy, kde se mohou vyskytovat, jak se proměňují.

Uvádím nejčastější a nejtypičtější látky (témata), sleduji, co předcházelo jejich vzniku a jak se utvářely jejich charakteristické rysy. Dále se zaměřuji na hrdiny, jako jsou Paleček, Enšpígl, Ezop; blíže o nich pojednává kapitola Hrdina jednoho světa.

U vybraných knížek lidového čtení zjišťuji, kde vznikly, jak byly oblíbené či jak se po letech měnila jejich podoba. V neposlední řadě také to, v jakém nakladatelství byly knihy tištěny (pokud je možné informace zjistit). Dále hledám pohádkové motivy, které charakterizují a analyzuji.

Pohádkové motivy či postavy se dále vyvíjely a nezůstaly jen v ústní lidové tradici. Proto blíže zkoumám tyto motivy z hlediska novodobých pohádek. Snažím se i v této souvislosti odpovědět na výše položené otázky, tedy co jsou to pohádkové motivy, jak se proměňují, kde se vyskytují a kde byly naposledy sebrány.

Samostatnou kapitolu jsem věnovala temnějším pohádkovým motivům. Rozvedla jsem motiv d'ábla a jeho zobrazení v dějinách i v literatuře. Na toto téma plynule navazují motivy čarodějnictví, kouzelných lektvarů, monster.

Podklady, náměty a informace jsem čerpala z dostupné tištěné odborné literatury, krásné literatury a z internetu. Všechny zdroje uvádím v závěru práce.

1 Knížky lidového čtení

Výskyt knížek lidového čtení je vázán na vynález knihtisku, o který se zasloužil především Johannes Gensfleisch Gutenberg. Ten vynalezl přístroj, který umožnil masové šíření tištěných knih. Výskyt knížek lidového čtení se datuje od počátku 16. století, od té doby se začaly objevovat pravidelně a postupně pronikaly mezi vrstvy obyčejných lidí.

Tyto knihy byly v době baroka distribuovány v jednodušší úpravě a s dřevorytovými ilustracemi do širokých lidových vrstev. V jiných zemích (např. v Německu nesly označení tzv. volksbuchů) se jednalo o triviální četbu bez větší umělecké hodnoty. Naopak v českém prostředí v 1. polovině 18. století byly vedle kramářských písní a nábožensky výchovné literatury jedinou česky vydávanou literaturou. Knížky lidového čtení představovaly více než dvě století neodmyslitelnou součást české slovesné kultury jako nenáročná četba širokých vrstev obyvatelstva. Slouží jako autentický doklad životního a kulturního obzoru českého lidového čtenáře a jejich náměty pevně vrostly do naší literární tradice a kultury.

Knížky byly velice rozmanité, neodrážely stejná témata, zajímavé je také sledovat různost námětů či hrdinů. Některé knihy pak měly i osvětovou funkci, neboť zachycovaly celou řadu tradičních zkušeností.

Tato literatura v 16. a 17. století čerpala především z rytířských vyprávění, a oživovala tak tradiční renesanční povídky. Téma a dějová linie textu byla zpravidla přejatá či adaptovaná již ve středověku.¹ Další náměty pocházejí nejen ze středověku, ale i z antiky a renesance (Ezop, příběh o Valtrovi a Grizeldě), zabývají se životem ve městě i na venkově. Začaly se zde objevovat postavy vycházející z lidu a s vlastnostmi, jež byly lidem té doby blízké (Paleček).

Jednalo se o knihy, které byly za hranicí oficiální tvorby, stejně jako tvorba lidová či masová, jež se spíše než o uměleckou úroveň a styl starala o pobavení. Knihy byly původně určeny pro drobné měšťanstvo jako zábavná četba, jejich první vydání nebylo určeno širší vrstvě recipientů. Knihy se staly „lidovými“ až v době pobělohorské. S lidovým prostředím je pojil jak jazyk, tak i styl – jsou psány nízkým, snadno srozumitelným jazykem, měly snahu rozšířit se mezi největší počet lidí.

¹ Látky přejaté ve středověku jsou např.: Jiříkovo vidění, římské příběhy, příběh o Meluzině.

Knížky lidového čtení byly postaveny na epickém základu. Postavy byly schematické, buď vykazovaly znaky naprosto pozitivní a staly se kladnými, nebo byly negativní. Postava byla jasně definovaná a prožívala různé duševní konflikty. Řešila zájmy jak měšťanské, tak i feudální a šlo především o demokratizaci literatury. „*Pokud jde o aktivní vztah k životu, je třeba v zábavné četbě 16. a 17. století odlišovat od sebe dvě vrstvy, tvorbu zaměřenou jen na zábavu a tvorbu bojující za zájmy lidu, první typ představuje např. povídka o Meluzíně, druhý typ představují např. rozprávky o Palečkovi.*“² Velice oblíbená byla v této době kniha o Fortunátovi, vycházející z německé předlohy ze 16. století. Kniha procházela různými vývojovými změnami, hovořilo se i o příbuznosti s blanickou pověstí, přestože nové bádání poukazuje na to, že je látka téměř bez cizího vlivu.

Knížky lidového čtení vycházely v tiskárnách na různých místech českého území, zmiňuji se o nich níže. Obrovskou činnost ve vydávání knížek lidového čtení za národního obrození vykonala Česká expedice, kterou založil V. M. Kramerius.

1.1 Literatura od renesance po baroko určená široké veřejnosti

Knížky lidové a jarmareční písně tvořily jakýsi protipól oficiální literatury. Oficiální dramatikou tvořila řádová a světská divadla. Zde se hrála díla především zahraničních autorů, byla zpívána v italštině pro cizí publikum a hrána poddanými. Častým typem byla tzv. schola ludus.³ Barokní teorie her byla složitá a dala se těžko dodržovat. Pravidla, jak správně hrát, existovala v dostupných teoretických příručkách.⁴

Lidová dramatika byla velice oblíbená a zachovávala se především v rukopisech. Celkově pololidová tvorba parodovala venkovské hlupáky jednodušší přirozeností, nicméně si vzala na paškál i šlechtu a duchovenstvo. Nebyla nikterak nepřátelská, přestože se to tak mohlo zprvu jevit. Lidová tvorba byla tradovaná ústně, měla své tradice i normy, přednášela se na jevištích na návsi, na selském dvoře, v hospodě. Vznikala řada her s duchovní tematikou – vánoční a velikonoční hry. Označovaly se také podle míst, kde vznikly (Rakovnická vánoční hra). Velmi populární byly i loutkové

² HRABÁK, J.: *Starší česká literatura*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství, 1979, s. 176

³ Typ schola ludus – škola hrou, r. 1654 vychází soubor J. A. Komenského, který mimo jiné poukazuje na tvorbu her pro zlepšení znalosti latiny.

⁴ Barokní teorii her zpracovávají např. Balbínovy příručky.

hry, které často čerpaly z knížek lidového čtení a původně byly určeny pro dospělé recipienty.

Hry čerpaly z antické tradice a již samotný název je vymezoval. Rozlišovalo se mezi tragédií a komedií. Tragédie vyobrazovala tragický pád lidí či zajímavých myšlenek a byla psána vysokým stylem. Opakem byly komediální hry, typické pro nízký, konverzační styl. Tyto hry jednoduše vyprávěly o životě prostých lidí.

Uplatňovalo se dělení na komikotragédie a na tragikomedie. Termín komedie se vžil jako jednotný název pro všechna představení různých stylů. Objevovaly se přesné požadavky na jednotu času (průběh jednoho dne), které ale byly postupem času porušovány. Byly jasně dané požadavky týkající se obsahu. Jednalo se především o zobrazení skutečné historické události. Hry byly rozděleny na standardní části⁵ a doplněny zvukovými efekty, historickými kulisami, symbolikou barev. Výrazné byly hry typu jeviště na jevišti, dokonce se zde objevovala i živá zvířata. Školní dramatika tvořila hry pašijové, starozákonní a hagiografické, byla provázená hudbou a mohla obsahovat interludia a postludia.

Vedle lidových knih se objevovaly i kramářské písně (jarmareční). Žánry lidové a pololidové byly respektovány jako tradiční, jelikož odváděly lid od společenských událostí a traumat. Jarmareční píseň je takové malé divadlo jednoho představitele, jedná se o žánr na rozhraní dramatu a deklamovánky. Písně plnily jednu ze zásadních funkcí, a to tu, že fungovaly jako dnešní noviny, reflektovaly aktuální události jako povodně, požáry, násilí a vraždy. Oblíbené byly i náměty milostné a tradiční rodinné, zpracovávaly i látky lidových knížek. Opíraly se o látky tradiční – náboženské náměty, příběhy světců. Písně často pojednávaly o politických událostech.

Majitelé, kteří písně kupovali, je při větším množství sešivali do takzvaných špalíčků. Zachoval se jich nepatrný zlomek, protože byly tištěny na nekvalitní papír, který byl (přeci jen) daleko dostupnější, a písně se tak nestávaly pouze záležitostí určité sociální skupiny.

V duchu lidové písně a tištěné literatury tvořila obrovská plejáda bezejmenných veršovců, jejichž tvorba se zachovala nejvíce v rukopisech. Většinou byli nevzdělaní, ale uměli číst i psát a ve svém volném čase se věnovali barvitému skládání.⁶ Takovými

⁵ Hry byly rozděleny na standardní části: zápletka – protaxe, vyvrcholení – epitaxe a rozuzlení – katastrofa. Tyto části se důsledně objevovaly.

⁶ Pro tyto autory se vžil označení tzv. „písmáci“.

nejznámějšími skladateli byla rodina ovčáků Volných, bratři Václav a Lukáš a Lukášův syn Jiří, jejichž písně byly vydávány nejprve v rukopisech, v době baroka pak různě tištěny a publikovány v menších souborech. První *Jiřího Volného veselé písně* vyšel r. 1710, pořídil ho s dalším písmákem Františkem Vaňkem. V době národního obrození (r. 1822) písně Jiřího Volného vydal Václav Hanka. Volného písničky a veršovanky sloužily především k pobavení a poučení venkovského obyvatelstva.

Velmi rozsáhlá písňová produkce přesáhla do doby národního obrození a působila na vznik umělé poezie a poezie ohlasové. Na počátku národního obrození byly tyto útvary lidové slovesnosti sbírány, střádány a také upravovány. Zásadní význam má v této době sběratelství.⁷

Populární byl i veřejný zpěv na veřejných místech. Děj se ukazoval na tabulkách a byl doprovázen hrou na dobové nástroje. U nás se objevil zhruba na konci 17. století. Často v nich zněly celé strofy z lidových písní, ale jak jsem již výše uvedla, jejich funkce byla zpravodajská. Důležitou součástí jarmarečních písní byl i samotný výstup prodávajícího, tomu napomáhaly ustálené formy písní a zaměření na vlastní „dramatizace“ textu.

Byly sepsány tak, aby jejich dramatizace nebyla nikterak náročná. Objevovaly se typické texty se střídáním replik, jejichž podobnost s dramaty byla více než patrná. „*Proto bylo nutné dát do jejich přednesu něco z dryáčnické nabídky, něco z „prožitku“ sentimentálních životních příběhů a něco senzačnosti – a to vše dokonale skloubit gestem, mimikou, intonací a hlavně neustálým kontaktem s diváky, posluchači a především potenciálními kupci tisku. K tomu výborně posloužil skandovaný zpěv, prodlužování posledních slabik veršů, jejich stereotypní slabičný rozměr (často jen střídání osmi a sedmislabičných řádků), řada transakcentací při vytváření trojslabičných klauzulí v závěru veršů a svérázný hovorový nebo podle představy autorů literární jazyk.*“⁸

Samostatně fungovaly pohádky a pověsti. Pohádky nevycházejí z konkrétní ani aktuální události, proto nemohou odrážet dobovou situaci. Hrdinové zprvu vystupují jako prostí hlupáci, jindy jako vojáci či řemeslníci. Velmi oblíbená byla postava osamělého sirotka, který se po mnohých peripetiích dočkává šťastného konce (O dvanácti měsíčkách).

⁷ Nejznámějšími sběrateli v této době byli: F. L. Čelakovský, K. J. Erben, na Moravě působil kněz František Sušil, který vydal dílo *Moravské národní písně...*

⁸ BENEŠ, B.: *Česká lidová slovesnost*. Praha, Odeon, 1990, s. 177

Oblíbené byly i motivy náboženské a biblické (Kristus, sv. Petr). Objevovaly se především prvky novelistické tvorby, vedle kterých fungovaly prvky hororové a hrůzostrašné, určené dospělému recipientovi. Samotné zaměření na dětské čtenáře je novějšího rázu.

Pověsti tvořily rozsáhlou kategorii oblíbeného epického žánru, který byl vázán na určité historické místo nebo dobu, osobnost či událost. Zejména oblíbené byly pověsti, které předvíдалy šťastné ukončení národního utiskování (Blanická pověst) a osvobození od nepokojů. Vznikají i různá proroctví, jako nejznámější by bylo možné uvést Siblyno proroctví.⁹

Neméně populární a vyhledávané byly pranostiky, říkadla, přísloví a drobné útvary obsahující mravní ponaučení i lidské zkušenosti. Z lyriky byla nejčastějším útvarem píseň jak milostná, tak i rodinná, pijanská, rekrutská (pojednává o verbování mladých mužů na vojnu), typické náměty vojenského ražení (Bude vojna), schémata proti nevolnictví, útlaku. Objevují se i zbojnické písně (na Slovensku byly věnovány Jánošíkovi, na Moravě Ondrášovi a jeho družině), dále lidové písně duchovní, opírající se převážně o epický charakter. Podobného rázu byly písně o jednotlivých životních epizodách Panny Marie, eventuelně písně o hříšném lidském těle (spory lidské duše s tělem) a různé baladické písně o smrti.

Lidová slovesnost se předávala ústně, ale její potřeba kodifikace vedla jednotlivce k opisování, a tím i k následnému uchovávání s možností dalšího šíření.

⁹ Legendární pověst o různých proroctvích, jako např. o skonu světa.

2 Historie utěšené a kratochvilné člověku všelikému věku i stavu k čtení velmi užitečné (látky knížek lidového čtení)

Pro zvolené téma je zásadním pramenem kniha B. Václavka *Výbor z české krásné prózy 16. a 17. století*. Téma doposud nebylo hlouběji prozkoumáno. Významným vědcem, který se zabýval touto literaturou, byl B. V. Spiess.

Zábavná četba se stala žádanou a posilovala především průniky domácí literatury. Začaly se objevovat první domácí látky, nahrazující látky cizí, velice populární v celé Evropě. Docházelo k přenosu látek a jejich hojnému šíření a přejímání. Přicházela témata z dalekých koutů světa (Indie, Arábie), to samozřejmě platí i o středověku, ale v této době byl jejich výskyt umocněn, protože společnost procházela změnami a lidé toužili po novém a neznámém. Tyto látky následně zdomácněly (sbírky příkladů *Gesta Romanorum* a renesanční novely Giovanniho Boccaccia), ale neztratily lesk dalekých koutů světa. Náměty cizí i exotické nebyly v českém prostředí žádnou novinkou, jejich první zpracování se datuje již do 14. a 15. století.

Je třeba poukázat i na fakt, že k většině látek se mnozí autoři vraceli po staletí, jejich znovu objevování bylo velice produktivní. Významná událost, jakou bylo objevení knihtisku, způsobila i to, že knihy nebyly jen záležitostí bohaté šlechty, ale dostávaly se do rukou měšťanstvu a obyčejnému lidu.

Do vývoje látek zasáhla bitva na Bílé hoře, která způsobila ztrátu styku s vývojem evropské prózy. To vedlo k tomu, že se upevňovaly látky staré. Po mnoho let to byla jediná zábavná četba pomáhající udržovat český jazyk. V době národního obrození čeští vzdělanci vystupovali proti knížkám lidového čtení, přestože je nedokázali nahradit ničím jiným než překladem či adaptací z pozdních německých volksbuchů.

Zájem o lidovou tematiku byl podnícen příchodem romantismu, který očekával látky napínavé, výbojně, oslavující život a lásku. Sítil příklon k přírodě a k jejímu respektování.¹⁰ U nás v této době znovu objevuje zapomenuté látky V. B. Nebeský, který probádal jen *Kroniku sedmi mudrců*, přesto ho následovali další autoři, u nichž sílil zájem o stávající zahraniční látky.

¹⁰ Příklon k přírodě se objevuje především v Německu, odkud byl rozšířen do dalších zemí.

Témata, o kterých pojednávají, jsou většinou cizího původu, k nám se dostávaly cestou překladů. Látka, která byla populární v dané zemi, nemusela být stejně tak úspěšná jinde, toto vysoce individuální měřítko poukazuje na výskyt a proměnlivou povahu těchto látek. Některé nekonvenční knihy nebyly vydávány ihned, jejich šíření se mohlo potýkat s problémy, a vydávání tak bylo pozastaveno i na delší dobu.

Některé látky doposud nejsou zevrubně sepsány, nelze tedy v celé míře sledovat jejich vývoj, proměny v čase ani jejich vnitřní a strukturní změny. V knížkách lidového čtení se nešířily všechny stávající látky, jen některé byly neustále (znovu)objevovány. Jako knížky lidového čtení tedy můžeme chápat *Kroniku sedmi mudrců*, *Kroniku o Alexandrovi*, *Kroniku o Joviánovi*, rytířské příběhy o Meluzíně, Megaloně, Genovefě, Oktaviánovi, Finettě, „... ježto přes svou dobrodružnost byly zcela podřízeny asketické ideji náboženské.“¹¹ Mnoho se nedařilo Galmymu ani *Kronice o Petrovi*. „Z temat italské novelistiky se velké oblibě těšila *Griselda se svou křesťanskou trpělivostí i Dionides s věrnou manželskou láskou a vítězstvím spravedlnosti, protože zapadala do nábožensko-morálních představ lidu, kdežto ryze renaissanční Guiškard zůstal lidu cizí stejně jako Florius a Cymon (i obě povídky antické)*.“¹²

Faust, Fortunat spolu s Eylenspiglem se stali poměrně populární, ale spíše až v pozdější době. Šíření látky o Markoltovi, Ezopovi v knížkách lidového čtení se zdá být neúplné vzhledem k velkému ohlasu, kterému se těšily tyto skladby v lidu na základě svědectví pořekadel, přísloví a jiných drobných lidových projevů.

Došlo k rozmachu jednoho druhu prózy, který vznikl v Itálii, a to novely. Změnám podléhaly i rytířské eposy, které se měnily na rozsáhlé prózy. Měšťanští autoři podléhali dobovému vkusu, jenž se odráží i v produkci literatury. Města rostla do prostoru, měšťané bohatli a próza se rychle šířila. Literatura začala dostávat měšťanský charakter, stala se postupně nositelkou měšťanských vlastností a ctností. To, co bylo záležitostí zprvu pouze zámožného měšťanstva, se přiblížilo i k lidovým vrstvám.

Výběr z Boccacciiových novel proběhl jakousi „cenzurou“ dříve, než byl adaptován do českého prostředí. Byly vybrány příběhy minimálně výbojné a výbušné. Krom toho sami autoři „brousili ostré hrany“. Látky, které k nám přicházely, byly podrobovány náboženskému měřítku a to bylo definitivní. Byla vynechávána intimnější místa.

¹¹ VÁCLAVEK, B.: *Historie utěšené a kratochvilné člověku všelikému věku i stavu k čtení velmi užitečné : Výbor z české krásné prózy XVI. a XVII. století*. Praha, Svoboda, 1950, s. 29

¹² Tamtéž

Ve výběru mohlo převládat i hledisko praktické. „*Je jen přirozeno, že proto krásná próza u nás se nemohla povznést na onen stupeň samostatnosti jako v renesanční Itálii – a když se tu u nás objeví první samostatný, původní prozaický výtvor český, že to nemůže být jen českými reformačními ideály hluboce proniklý Paleček jakožto konformní současnému stavu českého života.*“¹³

Vedle renesančních novel se objevuje nový literární druh, tzv. facetie, navazující na Ezopovy bajky a jiné kratší útvary, z nichž stejně jako v bajkách vystupuje morální hodnocení často satirického a humoristického charakteru. Svou originalitou oslovují stávající autory a nutí je k podobným útvarům.

Satirické pojetí je vyjádřeno skladbami, kde dochází ke sporu mezi chytrákem a hlupákem, o šaškovi a bláznovi (těmto postavám se dostává obrovské popularity). Šaškem se stává každý, kdo se svým chováním vymyká normám. Objevují se krátké bajky, facetie i satirická a humorná díla. V polovině 15. století se u nás objevuje obliba zábavné literatury, která soupeří o místo na výsluní s literaturou náboženského charakteru.¹⁴ Velice se dařilo italské renesanční novele i dobrodružným románům z rytířského prostředí. V rytířských dobrodružných románech je tématem žena.¹⁵ Vznikla jediná původní česká látka o Palečkovi, která navazuje na látky s měšťanským hrdinou.

Nepůvodnost literatury není nikterak závažná, látky, které se přejímaly, dostávaly národní charakter. V evropských zemích to fungovalo podobně jako u nás, docházelo ke zlidovění literatury. Otázkou zůstává, co vedlo autory k potřebě „znárodnit literaturu“. Především zde sehrála roli láska a úcta, nejen k jazyku, ale i k vlasti, snaha definovat své národní postoje se zde projevuje více než kdykoliv jindy.

Krásná literatura je obtížně definovatelná a její vymezení není zdaleka jednoduché. Na jedné straně podléhala vlivu církve jakožto próza nábožensky vzdělávatelná a na druhém protipólu byla ustálená jako próza zábavná. Patrné je to například u *Frantových práv* (soubor humoristických a satirických předpisů pro pijáky). Podobné literatuře se u nás dařilo.¹⁶

¹³ VÁCLAVEK, B.: *Historie utěšené a kratochvilné člověku všelikému věku i stavu k čtení velmi užitečné : Výbor z české krásné prózy XVI. a XVII. století*. Praha, Svoboda, 1950, s. 33

¹⁴ V této době se projevuje velký zájem o Biblii.

¹⁵ Postupně se přechází od ženy trpící až k ženě osvobozené.

¹⁶ Populární jsou např. Dedekindova *Práva doktora Grobiána*, rozličné řady pijanské, řád podagrstické společnosti a jiná satirická a ironická enkomia (potutelné velebení všelijakých nicotností, lidských strastí i nemocí, ohavností a zlozvyků), parodie předpisů lékařských a právnických.

3 Kroniky a Historie

Kronika sedmi mudrců byla mezinárodním majetkem, samostatně fungovala u různých národů a byla velice oblíbená. Původem pochází ze souboru *Gesta Romanorum*, její překlad do latiny způsobil obrovskou popularitu a následné šíření, překládání, zpracovávání. Světsky novelistické vypravování si získalo své posluchače a značnou měrou přispělo k jejímu šíření.

Další velice populární byla *Kronika o Joviánovi*, kdy je náležitě potrestána nesmírná pýcha císařova. Jeho zpověď jej očisťuje. I tento příběh byl tištěn jako knížka lidového čtení až do 19. století. Drobné románové útvary vzniklé ve Francii přinášejí nové pohledy, vznikají pověsti, které kombinují měšťanský život s rytířským. Otáčí model vztahu muže a ženy v neočekávaný. Žena je krásná, starostlivá, je jí ubližováno, čímž trpí, a muž ochránce ji zachraňuje z děsivých pařátů zla. Samozřejmě nemůže chybět barvitě shledání a šťastné žití.

Zvláštním modelem ženy je Meluzína, jež má být sňatkem osvobozena, ale muž zklame, nedodrží slovo a ženu čeká nekonečné prokletí. Zde se vyskytuje nesmírná touha po pravdě, zjistit, co vede muže k takovému činu. Mořská paní Meluzína je podobná našim pověstem o bílé paní. Tento pohádkový motiv se dostal jak do lidové tradice, tak i do tradičních lidových zvyků. Meluzína je skučící vítr, který děsí malé děti a ty jí za to v oběť házejí mouku. Motiv neprávem zavržené manželky se objevuje i v pověsti blízké Meluzíně, kterou je *Historie o císaři Oktaviánovi*, jejíž tisky se zachovaly až z 18. století.

Mechanické kupení příhod je téměř protikladné k jednoduché dějové linii u *Historie o krásné Megaloně*. Vypráví o milencích, kteří od sebe byli odloučeni a po dlouhých letech se opět shledávají. Text je jednoduchý, prostý zázraků a bez zbytečných okolků, tento „univerzální text“ je schopen konkurenčního zápasu i dnes. Jako knížka lidového čtení byla oblíbená nejen v zemi původu v Asii, ale i v Německu a u nás. Zveršovaná podoba přešla do kramářské písně i do lidové tradice (dodnes Majolena).

Historie o rytíři jménem Galmy (Kalmy) do tohoto seskupení knížek lidového čtení zapadá takřka beze zbytku. Podle povahy textu lze usuzovat, že i ona má francouzský původ, roku 1539 ji anonymně vydal Jorg Wickram. Jediný známý tisk pochází z počátku 17. století. Látka známá již ze 14. století otevírá přístup *Historii o Genovefě*,

u nás doložené tiskem z poloviny 18. století. Typově velice blízká barokní legendě zavírá téma ukřivdění ženy. Později (19. století) se dočkala mnoha tisků.

Ještě starší je *Čtení o zchytralé Finettě, jinak Popelce zvané*, pocházející z povídek o kouzelnících (Francie 17. a 18. stol.). Byla nesmírně populární, pronikla do lidové tradice, jak ústní, tak písemné. Dočkala se jako knížka lidového čtení mnohých tisků, u nás je doložena tiskem z roku 1761. Mohli bychom zde pohovořit i o *Historii o trpělivé Heleně*, která se rozšířila v Německu. *Historie o hraběti Jindřichovi* spadá mezi toto uskupení datací.

Jako další skupinu bychom mohli vyčlenit novely inspirované renesancí a humanismem. *Kronika o Pyrámovi a Tysbě* spolu s *Kronikou o paní Lukrecii* obnovuje staré antické látky. Látka o Pyrámovi a Tysbě je o špatném konci milenců, kterou ztvárnil Ovidius ve IV. knize *Metamorfos*. Ovidiova kniha byla náležitě počestěna, doložena mnohými výklady a vysvětlivkami. Paní Lukrécie, hrdá římská paní, neunesla své zhanobení a sama se probodla. Tyto knihy se nedočkaly mnoha tisků, jako tomu bylo doposud.

Pokud hovoříme o renesanci, nesmíme zapomenout na překladatelskou činnost týkající se Boccacciových textů. Byly přeloženy některé jeho novely a v českém prostředí dále zpracovány. Mezi léty 1489–1500 bylo přeloženo jedenáct Boccacciových novel. Za autora je považován Hynek, syn krále Jiřího z Poděbrad. Nebyly překládány přímo, nýbrž cestou jiných překladů, nejčastěji z latinského, německého či z francouzského jazyka.¹⁷ Tyto překlady jim vzaly původní duchaplnost a výbušnost.

Kronika o Bryzeldě vypráví o neskonale trpělivé ženě, která je ochotna tolerovat mužovy zkoušky, ať jsou jakkoliv těžké a zákeřné. Petrarcův překlad řadí tuto ženu k ostatním ženám, u nichž je trpělivost zásadní vlastností. K tomuto modelu trpělivé ženy brzy vznikl opačný protějšek, a to žena zlá a nevěrná – Grizelda. Další Boccacciovou novelou u nás přeloženou je *Kronika o jednom znamenitém měštěninu římském jménem Dionidesovi*, příběh, v kterém vítězí věrné manželství nad podvodem. Dočkala se řady tisků jako knížka lidového čtení. Více renesančního zabarvení nese *Kronika o Cymonovi hlupém*. Kdysi přihlouplý a tupý mládenec se stane statečným mužem jen díky síle lásky. Z roku 1509 je u nás doložen pouze jediný tisk.

Příběh o Floriovi a Biancéfoře zpracoval Boccaccio v rozsáhlé románové úpravě, toto dílo bylo velice vyšperkované a vyšlo u nás ještě jednou. „*Thematem věrné lásky a*

¹⁷ Hynek překládal z němčiny.

četnými dobrodružstvími se zásahem moci božské se v očích čtenářů řadilo k jiným oblíbeným látkám tohoto druhu.¹⁸ Novely podléhaly potřebám dvorské lyriky, jež s oblibou řešila peprné pletky, otázky viny a poctivosti z oblasti milostného soukromého života.

Kronika o smutném skončení Gviškarda a Sigismundy je jiného rázu a domnívám se, že jako jediná Boccacciova novela u nás přeložená s sebou nese jistý náboj peprné italské renesance. Jedná se o příběh mladých lidí se smutným koncem, zásadní událostí je úmrtí mladého muže a následná sebevražda ženy. Tedy povídka, která mohla vzbuzovat a zajisté i vzbuzovala rozporuplné pocity, nejen u církevních hodnostářů. U nás se zachovala v překladu Mikuláše Konáče z Hodiškova, který jí ponechal prvotní náboj a citovost. Nepodlehla žádné dobové ani církevní cenzuře. Vzrůstala obliba krátkých útvarů, které u nás byly postupně překládány. Dobový vkus byl jaksi zasunut pod hranici tradiční literatury.

Z Německa se k nám dostávaly postavy ze světa měšťanstva – Faust a Fortunat. Postava Fausta a Fortunata si získala nebývalého úspěchu, a to nejen svou tajemností a lstivostí (v případě Fortunata). Faust je postavou plnou záhad, čar a kouzel. Přišla k nám také postava Eylenspigla, tedy postava lidového dobrodruha. *Historia o životu doktora Jana Fausta* vyjadřuje chuť a touhu po vědění, touhu probádat a poznat svět. Postava vědce je záhy sražená na kolena za svou zvědavost. „*Postava Fausta je líčená zajímavě i sympaticky, ale sympatie je zase hned vyvážená příslušným jejím křesťanským proklínáním. Teprve ve veledíle Goethově bylo moderní jádro, v lidové knížce o Faustovi hluboce zasuté, obnaženo a dotvořeno k velikému symbolu moderního individualistického člověka.*“¹⁹ Humanistické vlivy jsou patrné spíše než u Fausta u Fortunata, jehož původ byl různě vysvětlován, ale jako nejpravděpodobnější verze se jeví odvození z tradice románu řecko-byzantského. Fortunát se stal příkladem všech měšťanů, kteří stejně jako on, chtěli mít bezedný měšec a neskonale bohatství. Fortunat není typický hrdina, ani se jím nesnaží být, je kupec, co má štěstí. Jedná se o typickou oslavu kupeckého stavu, pohádkové motivy jsou k dílu přikládány pouze volně, stejně jako mechanické nakupování příhod. Faust se u nás jako knížka lidového čtení rozšířil poměrně pozdě, v 19. století, přestože první výtisk byl přeložen a vydán již roku 1611, a to Martinem Karchesiusem. Postava Fausta nezůstala omezena jen na knížky lidového

¹⁸ VÁCLAVEK, B.: *Historie utěšené a kratochvilné člověku všelikému věku i stavu k čtení velmi užitečné : Výbor z české krásné prózy XVI. a XVII. století*. Praha, Svoboda, 1950, s. 21

¹⁹ Tamtéž, s. 25

čtení, tato postava pronikala do divadla, kramářských písní, do ústní lidové tradice (viz níže). Fortunat je u nás doložen tiskem z 18. století. Uvádí se, že do lidové tradice Fortunata upravil Prokop Šedivý a V. M. Kramerius. Stejně jako motiv Fausta pronikal vrstvami lidové tradice i motiv Fortunata.

Poslední skupinu tvoří látky, které byly odvozeny se sborníku *Gesta Romanorum*. Po formální stránce jsou to krátká vypravování, do kterých pronikal vliv lidových vrstev, proto jsou i pro dnešního čtenáře líbivá a sympatická. Jejich podobnost s bajkami je výrazná, mluvčí hodnotí, kritizuje.

Nejoblíbenějším autorem bajek byl po celý středověk Ezop. V něm se mísí jakási oficiálnost a přímot. Pro školy byl jak ve středověku, tak nyní různě upravován. Jan Albín Vrchbělský zpracoval Ezopovy bajky z knihy, kde jsou k původním bajkám překládány také texty Petra Alphonsi z 12. století *Disciplina clericalis*. Oblíbené byly i fabule z knihy *Chvály bláznovství* od S. Branta. Roku 1557 vyšlo jediné vydání Vrchbělského, doplněné o bajky původní, dále z něj byly přetiskovány jeho některé části a oddíly.

Další představitel „lidové rozumu“ byl současník Ezopův, a to Markolt. Markolt svojí „upřímností“ míšenou s potulným bláznovstvím otevřel cestu až Eylenspiglovi. U nás byl znám již v polovině 16. stol., kdy byl několikrát přetištěn a pak tištěn jako knížka lidového čtení. Dostal se do ústní tradice, dokonce i do básní, pořekadel, rčení, což jistě svědčí o jeho nesmírné oblibě a popularitě.

Z Bebelovy sbírky *Facetie*, tedy z rodu facetií, jsou *Frantovy práva*. Bebel byl univerzitní profesor v Tubinkách, který sbíral lidovou slovesnost v její původní podobě, beze změn. *Frantovy práva* jsou předpisy cechu pijáků. Zachovala se v jediném tisku, vyšla v Norimberku r. 1518, přesto není pochyb o její oblibě, což se dá usuzovat i z množství narážek v cizích dílech.

Z oblasti facetií pronikla postava poměrně mladá, která stojí vedle německého Eylenspigla. Je to postava ryze osobitá a originální, a to Paleček. Vylíčení v duchu drobných řemeslníků se Eylenspigl nevymanil, jeho povaha i vtip zapadá do rysů všeumělců, kteří se toulali po světě a hledali rozličné práce. Příhody, které se jim stávaly, se barvitě kupily na sebe. Jejich činy byly odplatou za spáchané zločiny.

Volná skladba je prostá a upřímná, bez konvencí a přispívala k dalšímu ztvárňování a mechanickému vsunutí dalších příhod, které mohly libovolně doplňovat děj bez

zbytečného moralizování. Mezi knížkami lidového čtení v Německu byla vůbec nejoblíbenější a velké oblibě se těší dodnes. U nás se od prvního vydání z roku 1566 Eylenspihl stal prvkem domácím a dostával se do lidové tradice nejen ústní (jako tomu bylo i u jiných národů evropských).

Paleček je reprezentativní postavou českého bratrského humanismu, jediná možná postava pro prostředí reformních ideálů. „*Proti drsným lidovým, renessančně otevřeně smyslovým příběhům humoristickým a satirickým, jaké nacházíme u Ezopa, Markolta, v humanistických facetiích i u Eylenspigla, jsou příběhy Palečkovy zřejmě prodchnuty mravní ušlechtilostí a vážností Českých bratří, jejichž byl historický Paleček přívržencem. A reformační složka má zde své specificky české zbarvení, usilujíc o uskutečnění víry Kristovy na této zemi, o skutečné plnění příkazů náboženského učení.*“²⁰ Paleček je hrdina, pomáhá chudým a bezbranným, touží po otevřeném sociálním citění, papeže respektuje jako monarchu, ale nesouhlasí s náboženským majetkařením a vystupuje proti němu. Jako typický reprezentant češství byl hojně zpracováván, jeho příběhy jsou zapsány ve dvou rukopisech z poloviny 16. století. Ty byly do konce 18. století tištěny čtyřikrát. Jeho tradice byla neustále rozšiřována a chápána jako tradiční český model průbojného dobrého člověka.

Próza tištěná v tomto období neměla dlouhého trvání. Většinou se brzy vytratila z povědomí nebo je ze skladby prozatím známé jen její jméno, jako např. *Kronika o ženě svaté, Historie o dvou mládencích, O starém hospodáři a mladé ženě*. Vznikaly i různé sborníky skladeb jako *Anekdoty a památnosti z rozličných starých autorů sebrané* (sebral a sestavil Martin Dylinger). Každý příběh je závěrem doplněn o moralizování. Zajímavá je i povídková kniha od Buriana Valdy *Historie rozličné o divných a mnohých věcech a příhodách lidských, dobrých i zlých...*, příběhy pochází po většinou z Hájkovy kroniky.

²⁰ VÁCLAVEK, B.: *Historie utěšené a kratochvilné člověku všelikému věku i stavu k čtení velmi užitečné : Výbor z české krásné prózy XVI. a XVII. století*. Praha, Svoboda, 1950, s. 25

4 Tisky – tiskárny, útvary

Po vynalezení knihtisku měla většina našich knížek lidového čtení stejné rysy s knihami německými. Tiskly se nejen ony, ale též knihy poučného či praktického rázu, dále knihy astrologické, velice populární knihy léčebné, kalendáře, výkladové snáře, knihy nábožensky vzdělávatelné, ale i próza zábavná, středověké romány i veselé a poučné novely. Všechny vydávané knihy se samozřejmě netěšily stejné oblibě, ty žádané se dočkaly několikerých vydání a různých upravování, mohly pak sloužit jako dobová měřítko vzdělání a vkusu.

Nejstarší tisky jsou velkého formátu a pěkně vybarvené. Postupem času se úprava knihy zjednodušovala, starší zdobená forma přestávala měšťanům vyhovovat. Začaly vznikat tiskárny, které tiskly především četbu typickou pro prostý lid (kramářské písně).

Nejstarší tiskárny byly u Landfrasa v Jindřichově Hradci či u Škarnicla ve Skalici. Tiskaři z potřeby co nejvíce rozšířit své knihy zapomínali na jazykové normy, kvalita knih pozvolna upadala, zhoršoval se jejich vzhled, obsahovaly stále více chyb a tiskaři se dopouštěli hrubých omylů. Touha po levném vydávání se začala projevovat v celkovém upadání knihy. *„Přechod od vyšších, kulturně vedoucích vrstev k širokým vrstvám lidovým, v kultuře opožděným, opoždění vkusové a látkové a konečně pokles vybavení, způsobený nejprve masovou produkcí pro obchod, později jejich odstěhováním do venkovských tiskáren, to jsou hlavní znaky, které charakterizují křivku jejich dlouhého života.“*²¹ Tyto hlavní znaky úpadku knih sahají až do 90. let 19. století.

Z prózy 16. a 17. století jsou po formové stránce oblíbené některé útvary jako rámcové vypravování drobných povídek, povídky samostatné, pozměňená italská novela, drobné romány především s rytířskou francouzskou tematikou, soubory menších příběhů, které se točí kolem jedné postavy (Faust, Ezop, Markolt, Fortunat, Paleček) nebo se jedná o sborníky bez hlubší vnitřní spojitosti (Frantovy práva). *„V tom je umělecká zárodečnost tohoto období, z níž větší, umělecky jednotně prokomponované se rodí teprve později. Naproti tomu nutno zdůraznit živelnou vypravěčskou vášeň, nepřiliš ještě vzdálenou ústnímu vyprávění, z níž se tato próza zřejmě zrodila a jejíž vnitřní znak nese ve své*

²¹ VÁCLAVEK, B.: *Historie utěšené a kratochvilné člověku všelikému věku i stavu k čtení velmi užitečné : Výbor z české krásné prózy XVI. a XVII. století*. Praha, Svoboda, 1950, s. 27

formě. *Proniká a projevuje se často i v obsahu.*²² Tyto staré látky a drobné útvary pocházejí z Indie a z východních zemí, jež v té době žily rušným a plodným životem.

Tato próza stojí na přechodu od formy krajně neindividuální k formě, která je pro klasickou moderní individuálnost. *„Ještě zůstává ve většině těchto próz jako všecko zahalující rouška supranaturalistická obecnost, nerozlišenost, i tam, kde se pod ní hemží pestrý, živý a dobrodružný život současný (Meluzína, Oktavián, Fortuna) nebo počíná se vynořovat člověk moderní (Faust), ať již tu a tam začíná prorážet individuálnost (v umělecké hodnotě Galmyho, v hrdém individualismu Guiškarda nebo Petra, v občasných charakterech Fausta, Fortunata, Eylenspigla, ve vitální lidové živelnosti facetii).*²³ V neposlední řadě proniká rouška náboženství, ve Finettě již s jakýmsi nádechem rokokovosti.

Velkou oblibu, co se týká slovesné formy, měla přímá řeč. Mnohdy bylo pro autora důležitější rozvinout svou řeč, než vykreslit příběh. Je zajímavé všimnout si přívlastků v názvech: ubohá Genovefa, zchytralá Finetta, krásná Magelona. Tyto přívlastky mají funkci tzv. epiteta constans. Postavy hrdinů se v podstatě nemění, jejich status je jasně vyčleněn a zachovává se. Postavy vedlejší stojí v jejich stínu, přestože by mohly vykazovat větší dynamiku. Žádné přehánění, maximalizace, hyperbolizace. Zásadním prvkem se zde stává náhoda, „... rozvíjení děje z charakterů postav je ještě neznámo.“²⁴

²² VÁCLAVEK, B.: *Historie utěšené a kratochvilné člověku všelikému věku i stavu k čtení velmi užitečné : Výbor z české krásné prózy XVI. a XVII. století.* Praha, Svoboda, 1950, s. 30

²³ Tamtéž, s. 31

²⁴ Tamtéž, s. 32

5 Teorie pohádek

Pohádky byly a jsou chápány jako něco, co je dané, co je tradiční. Jejich studiem se zabývala řada badatelů,²⁵ proto i jejich členění je rozkolísané a je mnohdy obtížné se v něm orientovat. Propp dělí pohádky na ty s nadpřirozeným obsahem, pohádky ze života a pohádky o zvířatech.²⁶ Toto členění je prosté, ale zahrnuje většinu pohádek. Jiná členění dělí pohádky podle mnoha kritérií.

Vedle formálního hlediska lze pohádky také dělit podle syžetu, avšak to je velice komplikovaná oblast. Lze tak každou skupinu pohádek rozlišit na několik možných syžetů.²⁷

Dalším velice zajímavým prvkem při třídění je popis pohádky, jehož jádro můžeme shledávat na základě třídění jednotlivých motivů, které lze dále definovat. Třídění podle syžetu, který Veselovskij chápe jako komplex motivů, je obtížné, neboť jednotlivé motivy se mohou začleňovat do různých syžetů. „*Série motivů je syžet. Motiv přerůstá v syžet. Syžety se obměňují: do syžetů vnikají některé motivy nebo se syžety navzájem kombinují. Pod pojmem syžet rozumím téma, v němž se volně pohybují situacemotivy.*“²⁸

Pak se naskytá otázka, co je to vlastně syžet a co motiv? Motiv je nejjednodušší jednotka textu. Objevují se spekulace, zdali je motiv jednotkou opravdu nerozložitelnou a jednočlennou. Domnívám se, že motiv lze rozložit i zaměnit. Princeznu unesl princ – motiv princezny zaměním dívkou. Dívku unesl princ. Stejně tak mohu zaměnit motiv unesl i motiv princ. Z toho vyplývá, že motiv lze zaměnit a i dále rozložit. Pohádky pak můžeme rozčlenit na jednotlivé motivy.²⁹

Pokud mám za úkol vyčlenit pohádkové motivy a charakterizovat je, pak se pozastavuji nad otázkou, co je to vlastně onen pohádkový motiv? Bude to snad každý motiv, který se kdy objevil v pohádce, či to bude motiv, který je fantastický, bájný, něčím význačný, zvířecí, děsivý, mytologický? Je jiný než „obyčejný motiv“? Nemohu pak vzít jakýkoliv motiv a prohlásit ho za pohádkový? Domnívám se, že hranice mezi tím, co je

²⁵ Studiem pohádek se zabývali mimo jiné Vladimír Jaklevič Propp, Volkov, Aarne.

²⁶ PROPP, Jaklevič Vladimír, et al.: *Morfologie pohádky a jiné studie*. Jinočany, H&H, 1999, 362 s.

²⁷ V roce 1924 vyšla kniha profesora Volkova, v níž došel k poznání, že fantastická pohádka má 15 syžetů (o hloupém hrdinovi, o třech bratřích, o drakobijcích, o dobývání nevěst, o moudré panně aj.).

²⁸ PROPP, Jaklevič Vladimír, et al.: *Morfologie pohádky a jiné studie*. Jinočany, H&H, 1999, s. 21

²⁹ Motivem pak můžeme chápat nejenom vlastnost hrdiny, ale i počet hrdinů, jejich skutky apod.

pohádkové a co už ne, je velice tenká. Není právě pohádková jen hranice mé subjektivní představy o tom, co je pohádkové a co ne? Do jaké míry je pak můj pohádkový motiv objektivní?

Pohádky jsou tvořeny jednajícími osobami či zvířaty, které něco konají, jsou hybatelem příběhu ve fiktivním světě. Funkcí pohádky není mnoho, je to např. funkce výchovná, mravní, zábavná. Na jedné straně je to neuvěřitelná variabilita, jakási mnohotvárnost, na straně druhé je to naopak jednotvárnost struktury. „*Pod pojmem funkce rozumíme akci jednající osoby, vymezenou z hlediska jejího významu pro rozvíjení děje.*“³⁰

Na základě členění funkce jednajících osob se lze dostat k velice obsáhlému tématu, neboť po výchozí situaci následuje mnoho variant „chování“. Například: jeden ze členů rodiny opouští domov, hrdinovi je něco přikázáno, zákaz je porušen, škůdce se snaží vyzvídat, škůdce vyhrožuje kanibalismem, škůdce mučí oběť po nocích... Tyto funkce nejsou libovolné ani volitelné, jejich třídění je omezené, rozdělené dle Proppa do 31 funkcí.³¹ Do každé funkce můžeme zařadit stejný typ pohádek. Některé funkce pak tvoří skupiny (škůdcovství, odchod...).

Dále je možné mezi motivy najít asimilaci formy s formou druhou. Funkce se určuje nezávisle na tom, kdo ji plní i jak ji plní. Jde o jistý vliv jedné formy na druhou. Velmi časté jsou asimilace těžkých úkolů, přičemž otázka prvotnosti formy je stále aktuální. „*Prvotnost formy nás bude zajímat především u motivů, které jsou jakoby zařaditelné do více typů. Úkoly se konečně mohou asimilovat i s drakobijstvím. Boj s drakem, který unesl dívku nebo zničil království, a úkoly od carovy dcery jsou prvky zcela různé.*“³² Častým míšením prvků je i škůdcovství a pronásledování škůdce. Dvojitý morfologický význam může být zaměňován s asimilací, rozdílnost prvků není tak patrná. „*Kníže odjíždí a zakazuje manželce chodit z domova. Přichází k ní žena, na první pohled prostá a milá. „Tobě je smutno? Mohla by ses podívat trochu na ten boží svět, mohla by ses projít po zahradě!*“³³ Tím, že kněžna odejde z domu, je naplněn dvojitý morfologický charakter, a to samotný odchod z domu a porušení mužova zákazu.

³⁰ PROPP, Jaklevič Vladimír, et al.: *Morfologie pohádky a jiné studie*. Jinočany, H&H, 1999, s. 27

³¹ Dle Proppa tyto funkce zahrnují např.: škůdce je potrestán, úkol je splněn, hrdina je poznán, hrdinovi je uložen těžký úkol atd. V rámci těchto funkcí se rozvíjí děj všech pohádek, jedna funkce logicky vyplývá z druhé.

³² PROPP, Jaklevič Vladimír, et al.: *Morfologie pohádky se studií Claudi Lévi-Strausse*. Praha, Ústav pro českou literaturu ČSAV, 1970, s. 85

³³ Tamtéž, s. 85

V pohádce je silně rozvinut systém informování o minulosti.³⁴ Pokud postava nějak jedná, musí vědět, co se dělo v minulosti. Tento systém informovanosti je dobře rozvinut a spojuje tak jednotlivé prvky pohádky. Tyto spojovací funkce pak následují jedna za druhou. Informace mohou být různě zabarveny a jsou spojníkem mezi již zmíněnými funkcemi. Velice často má toto informování charakter dialogu.

Pohádka si vypracovala kanonické formy řady takových dialogů. „*Aby mohl dárce předat svůj kouzelný dar, musí se dovědět o tom, co se stalo. Sem patří dialog jagy s Ivanem. Právě tak musí pomocníci vědět o neštěstí, dříve než se objeví, sem patří charakteristický dialog Ivana s jeho koněm nebo s jinými pomocníky.*“³⁵ V podstatě je to založeno na tom, že postava se něco dozvídá od někoho a tím se spojuje „obkročná“ funkce.

Postavy, které chtějí něco činit, musí (něco) vědět, aby mohly reagovat (zaslechnou rozhovor, vidí císařovu ženu s jiným mužem...). Takovým spojníkem může být i předmět, který se přináší nebo postava někoho přivádí. Existuje i ztrojení této funkce ve smyslu přídatných atributů (tříhlavá saň), ale i ztrojení celého dějového pásma (tři úkoly). Děj se může opakovat mechanicky, pak je nutné vkládat další prvky pro posunutí děje, aby se monotónně neopakoval.

Dalším hlediskem členění postav je motivace, tedy to, co postavy nutí jednat, i samotné příčiny jejich činů. Motivace je zvláštní prostředek, který od sebe nejen odlišuje postavy, ale celá dějová spektra. Lze hovořit o jakýchsi pohnutkách, které nutí osoby jednat, většinou na základě interakce s okolním prostředím (princ chce zachránit dívku před drakem, aby ji nesežral). Většinu postav motivuje průběh děje a pouze škůdcovství vyžaduje nějakou doplňkovou motivaci.

Na úrovni konání se dostáváme k činům. Motivace pak bývá především z hlediska duševního. „*Je to vlastnost hrdiny, projevující se v činech, sloužících jako motiv k vyhnání.*“³⁶ Akce škůdců, jako jsou draci, obludy, zpravidla ničím motivovány nejsou (drak sežere princeznu). Motivace bývá způsobena nedostatkem, chyběním něčeho, což může vytvářet jakkoliv komplikovanou situaci. Postavy mají rozdělené funkce podle svého chování, jednání, motivace i podle způsobu, jímž do děje vstupují, jaké mají

³⁴ Informování o minulosti bývá vloženo mezi funkce a dostává jejich charakter.

³⁵ PROPP, Jaklevič Vladimír, et al.: *Morfologie pohádky se studií Claudi Lévi-Strausse*. Praha, Ústav pro českou literaturu ČSAV, 1970, s. 89

³⁶ Tamtéž, s. 93

atributy, jak jsou do děje uváděny. Toto téma je opravdu tak rozsáhlé, že ve vymezeném zaměření práce se lze dotknout jen základních věcí.

Postavy je možné zaměnit na základě volných strukturních prvků. Postava může být charakterizovaná z hlediska funkce (dárce – daruje). Pohádkou pak můžeme rozumět jakékoliv rozvíjení děje od škůdcovství a od nedostatku, které může končit odměnou, získáním něčeho nebo až samotnou likvidací jednajících postav. Toto Propp nazývá dějovým schématem neboli sledem. Jediná pohádka tak může mít i několik sledů, mohou po sobě následovat nebo se křížit, proplétat (to jsou zvláštní postupy paralelismu, zdvojování, ztrojování atd.). Samotné vymezení dějového sledu není jednoduché, přesto možné. Zde je důležité rozlišit, zda text tvoří jedna či dvě (možno i více) pohádky najednou. Dějový sled může bezprostředně následovat nebo je děj přerušen před koncem a v něm začíná děj další.

Omezeně může být narušena i epizoda. Děj může začínat i dvojím škůdcovstvím, kdy je nutno nejprve porazit jedno z nich, pak druhé. Společné zakončení mohou mít i dva dějové sledy. Pro lepší orientaci může být přítomen rozdělující prvek, který má za úkol odlišit jednající osoby (v pohádce mohou být i dva hledači, proto je nutné jejich rozlišení).

Pak následuje otázka, jak poznáme, že se jedná jen o jednu, nikoliv o dvě pohádky najednou? Jedna pohádka se vyznačuje několika znaky, také tím, že má logicky jeden dějový sled. Můžou se ale objevit i dva děje, přičemž jeden musí končit kladně a druhý záporně. Lze i ztrojovat děj, a to za existence kouzelného prostředku, který je použit ve druhém sledu. Jedinou pohádku můžeme hledat i tam, kdy z nedostatku následuje pásmo druhé. Je možný i výskyt dvojího škůdcovství atd. V dalších případech již můžeme hovořit o dvojích pohádkách. Při určování, zdali se jedná o jednu pohádku či dvě, je třeba si uvědomit rozdíl s krátkými dějovými sledy (jako je vyhlášení války, podepsání smlouvy), které neodpovídají samostatné pohádce, přestože tak na první pohled vypadají.

Analýza pohádky³⁷ postupuje na základě několika bodů. Prvním krokem rozboru je určení funkcí jednajících osob. Následuje určení spojovacích prvků a motivace, objevené formy jednajících osob (střetnutí s babou jagou) a na závěr jsou určeny atributní prvky (dům na kuří noze).

³⁷ Analýza pohádky je založena na posloupnosti funkcí. Rozlišujeme několik možných typů analýz (analýza pohádky s jedním dějovým sledem, s několika dějovými sledy atd.).

Z uvedeného stručného výkladu vyplývá, že fantastické pohádky mají jednotnou strukturu. Toto zjištění vyvolává otázku, zdali nepocházejí všechny pohádky z jednoho společného základu? Je možné, že některé pohádky mají stejný základ, nicméně se domnívám, že základů bude několik, nikoliv jeden jediný.

6 Pohádky

„Pohádky jsou ústní povídky, vyprávěné v lidových vrstvách jako rozptýlení, jejich obsahem jsou příběhy z hlediska běžného pojetí neobyčejné (fantastické, zázračné nebo z všedního života) a vyznačují se speciální stylistickou výstavbou.“³⁸ Téměř každý si pod pojmem pohádka představí fantaskní příběh plný pohádkových bytostí, ale často zapomínáme, že existují i pohádky ze života, realistické. Samotné texty pohádek nemusí být jen vážné, často jsou i humorné povahy. Rozsah pohádek je velice různorodý, jako např. v Pohádkách tisíce a jedné noci, texty o zvířatech bývají kratší i méně rozmanité. Pohádky se mohou měnit i v jiné útvary jako např. v exempla a facetie. Pohádka je obvykle krátký epický příběh, někdy též nazývaný jako báchorka.

Samotný děj pohádky je ovlivněn několika faktory. Na počátku řetězce stojí autor, který vypráví svůj text, formuje ho pro aktuální potřeby publika, improvizuje a snaží se zaujmout. Chce své posluchače vtáhnout do fiktivního světa plného strašidel, kouzel, božských lákadel a hříchů, kdy vítězí dobro nad zlem a prostý jinoch v krutém boji poráží draka. Vítězí morálka, zlo upadá, vrací se typicky kladné hodnoty člověka. Nezištná pomoc malému zvířeti nebo staré babičce přináší nečekané štěstí. Vypravěč používá obecné lidské zkušenosti, ty komponuje do svého vyprávění, a pomáhá tak posluchači odreagovat se nad fantaskním textem. Pohádky určené výhradně pro děti jsou novějšího data. Vypravěči pohádek byli velice oblíbeni nejen u královských rodin.

Základním motivem pohádek bývá boj dobra se zlem, pohádky určené dětem většinou končí vítězství dobra. Pohádky určené dospělému publiku byly v mnoha ohledech hrubější, drsnější. Zaměření na dospělé recipienty přineslo do pohádek i škálu erotických motivů.

Pohádky mohly reflektovat i drastické události (vyplenění kraje, neúroda). Některé pohádky zaměřené na dětskou populaci obvykle obsahují i morální apel, výjimku však tvoří moderní pohádky zaměřené spíše na barvitost než na děj. Některé pohádky mohou sloužit i jako historické dokumenty.³⁹

³⁸ BENEŠ, B.: *Česká lidová slovesnost*. Praha, Odeon, 1993, s. 256

³⁹ Např. postava zlé macechy je vykládána jako postava ženy, která přichází po smrti předobré matky. Motiv macechy se vyskytuje v pohádkách, v nichž matka umírá a na její místo k dětem nastupuje žena zlá. Soupeří s dětmi nejen o mužovu přízeň, ale i o majetek. Může pak sloužit jako historický dokument (z folklorního hlediska).

„Pohádka je původně lidový prozaický epický výtvar s nepravděpodobným dějem. Svět pohádek je smyšlený, vypravování se nevztahuje ani k určité době, ani k místu, ani k určitým osobám.“⁴⁰ V pohádkách se odráží interpretace toho, co lidé vidí kolem sebe a toho, co by vidět chtěli. Zázraky bývají odrazem lidských přání a tužeb. Lidé jimi vyjadřovali touhu po rovnoprávnosti, svobodě, spravedlnosti, míru a klidném životě.

Některé pohádky mají společné rysy s pohádkami jiných kultur, přestože je téměř vyloučen jejich kontakt (podobnost evropských a asijských pohádek).⁴¹ Častý je i motiv rozšíření lidských schopností (být bystrý jako rys, chytrý jako liška, silný jako medvěd).

6.1 Druhy pohádek

Pohádky jsou rozděleny na jednotlivé druhy podle své formy a obsahu:

1. V pohádkách zázračných se objevují zázračné bytosti jako čarodějnice, víly, trpaslíci, obři, kouzelné předměty či zvířata. Tyto pohádky mají velice staré kořeny, sahají až tam, kde člověk věřil v zásah nadpřirozených bytostí (polednice kradla malé děti) a kde panovala jednota mezi říší lidí, faunou, florou. Tehdy věřili, že se člověk může proměnit ve zvíře či rostlinu. Objevují se hrdinové, kteří vše překonají, často právě s pomocí nevysvětlitelných sil.
2. Pohádky novelistické mají blízko ke skutečnému životu, nedějí se v nich sice obvyklé věci, ale nejsou již nadpřirozené. Lidé nedoufají v zázraky, nýbrž ve své vlastní schopnosti. Hrdinové bývají obyčejní lidé vynikající svými vlastnostmi (chytrost, bystrost, síla).
3. Satirické pohádky si berou na paškál jevy ze života. Vysmívají se prostotě ducha i hlouposti. Hrdina je většinou hloupý a líný. Novodobější satirické texty se zajímají o konkrétní historické události či o politické dění.
4. Pohádky o zvířatech. Zvířata mají lidské vlastnosti, na které patřičně doplácují. Vlastnosti bývají důsledně přisuzovány příslušnému zvířeti (liška – chytrá, sova – moudrá, medvěd – silný a dobrý).
5. Později vznikaly i pohádky zcela umělé, které byly sepisovány konkrétním autorem buď na základě motivů současných, či předešlých. Tvoří se již od středověku, většinou jako reakce na jiné literární útvary (předělávaná rytířská

⁴⁰ CENEK, S.: *Teorie literatury*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství, 1959, s. 105

⁴¹ Objevují se dvě teorie, které toto vysvětlují, tzv. archetypální teorie a teorie migrace pohádek. Archetypální teorie je založena na tom, že lidé v určitých situacích jednají v podstatě stejně, proto vznikají i stejné nebo podobné pohádky. Teorie migrace pohádek přináší vysvětlení, že si patrně předci indiánů s sebou vzali základy těchto pohádek.

epika se změněným prostředím). Ve 20. století se tvorba těchto pohádek komercializuje.

7 Hrdina jednoho světa – Eylenspihl, Paleček, Ezop

Všechna tři schémata zobrazují postavu, která je zásadní pro větší množství vyprávění. Rozprávky se nejprve šířily ústním podáním, pak tiskem. Tyto texty se staly tak populární, že překročily své jazykové oblasti. Šířily se tam, kde se podobně smýšlelo, kde fungoval stejný patriarchální řád, kde bylo třeba mít nějakého hrdinu a v neposlední řadě kde bylo třeba něco změnit.

Tyto látky nejsou v české literatuře zcela původní, jen postava Palečka je čistě domácí. Eylenspihl je představitel typicky německý. Forma Ejlenšpihl – Enšpihl – Ulenspiegel ukazuje, že se jedná o látku přejatou a v různých oblastech i rozličně adaptovanou. Společně se však jedná o hrdiny, kteří se jako představitelé nižších či šlechtických vrstev střetnou s vrstvami vyššími, nikoliv však chytřejšími, vyspělejšími a bystřejšími.

Celý *Život Ezopův* patřil původně k humanistické literatuře, bajky se dokonce využívaly při výuce, teprve až časem se z nich staly knížky lidového čtení. *Život Ezopův* se liší od Palečka a Eylenspihla přidavkem pohádkových prvků a nadpřirozena. Jedná se o jakýsi řetěz ze života Ezopa, kterého chytrost a bystrost osvobodila z otroctví.

Eylenspihl byl od samého počátku knížkou pro nejširší vrstvy, k tomu byly rozprávky přizpůsobeny, obsahovaly jednoduchý děj, snadnou zápletku, střetnutí, boj, vítězství. Eylenspihlův život je ohraničen rozprávkami o narození a dětství, konče smrtí. Prostřední rozprávky jsou založeny na stejném principu šibalských kousků, jen někdy vybočujících z německého prostředí.

Paleček z toho spektra vybočuje a to tím, že je zaměřen jakoby na celou společnost a hlásá křesťanský humanismus. *Historie O bratru Janu Palečkovi* je rozdělena na dvanáct rozprávek. Toto číslo není náhodné, je spjato s křesťanskou tradicí (dvanáct apoštolů). Palečkovy rozprávky vznikly v ústní lidové tradici. Postava Palečka je svými činy zvláštní, církevní hodnoty nejen respektuje, ale i podle nich žije (při masopustu se raduje, na Velký pátek pláče). Jeho svět se točí kolem církevních svátků, na jejichž základě u něj lze spatřit jakési výzvy k plnění nábožensko-morálních principů.

Prostředí hrdinů je také podstatné. Místa v *Ezopově životě* jsou topograficky zapsána, jenže názvy jsou tak neznámé, že jim čtenář větší váhu nepřipisuje, protože je nezná. U Palečka můžeme vystopovat, kde pobýval, jelikož byl omezen jen na prostředí české

(přesněji řečeno prostředí pražské). Eylenspigla zase topografické prvky zakotvují do prostoru.

7.1 Historie krátká o dobře známém Eylenspiglovi

Jedná se o pravděpodobnou historickou postavu, která pocházela z Brunšviku. Eylenspigl měl ostrý vtip, byl pohotový a bral vše doslova. Tyto hlavní faktory měly za následek jeho velikou popularitu. Říkali mu příslovečný blázen, který oslňoval ostrým vtipem. Lidé se kolem něho sdružovali a tvořili různé příběhy a scénky, z čehož vznikl soubor o Eylenspiglovi, doplněný vymyšlenými příběhy bez jednotného dějového pásma, do kterých se lehce vřazovaly další a další anekdoty.

Byl to hrdina obyčejných lidových vrstev, jeho posměšky byly pomstou za zločiny způsobené na prostém lidu. V jeho příbězích se neobjevuje (jako u jiných knih lidového čtení) moralizování ani výchovný či náboženský charakter. Rukopis se vytratil, původně byl psán dolnoněmčinou asi kolem roku 1483, obsah uchoval T. Murner a v roce 1515 jej ve Štrasburku vydal. Kraloval mezi knihami lidového čtení, a to nejen v Německu. Třináct vydání za pouhých 25 let hovoří samo za sebe (1515–1540).

Zapůsobily na něj kulturní poměry, a tak se dostal do tzv. meisterlieder a komedií. Z Německa pronikl do vlámské literatury, francouzské, anglické, švédské, dánské, latinské, italské a v neposlední řadě i do literatury turecké, přes niž pokračoval do literatury chorvatské, řecké, rumunské a do východoasijských literatur.

Jméno Eylenspigl bylo počestěno na Enšpígl, k nám byl přeložen kolem roku 1550 a tištěn 1566, roku 1576 byl vytištěn u Melantricha. Zachovány jsou pouze zlomky z původních tisků. Stejně jako kniha lidového čtení byla o Enšpíglu populární i jarmareční píseň. V novějších dějinách byla látka o Enšpíglu zpracována pro divadla Tylem a Štěpánkem. Štěpánek o něm napsal veselohru, která zůstala v rukopise. Osmkrát byla látka zpracována pro dětskou populaci. Další české tisky čerpaly z německých volksbuchů.

Jako příklad uvádím vybranou část z díla, která dokládá osobitost a humor této postavy.

Historie 2. Kterak všickni sedláci a sedlky na mladého Eylenspigla žalují, a když jest seděl za otcem na koni, ukázal lidem nahou prdel, aby mu do ní koukali.

Jedná se o příběhu z Eylenspiglova dětství, kdy mu byly čtyři roky a děti na něj žalovaly otci, jak jim ubližuje. Eylenspigl se vždy vymlouval a protestoval. Když pak

seděl za otcem na koni, všem sedlákům ukázal zadek, ti začali volat, jaká hanba nevychovanému synovi. Když si ho otec vzal před sebe, začal vyplazovat jazyk a otvírat ústa. Aniž by otec cokoliv tušil, přesvědčil se, že děti a sedláci jeho synka neprávem hanobí.

7.2 Historie o bratru Palečkovi

Jedná se o látku domácí, velice oblíbenou a konkurenceschopnou, nezávislou na látkách ostatních. Příběhy Jana Palečka se tradovaly dlouhá léta a bavily nejen zasvěcené. Pozice „moudrých bláznů“ byla pozicí šašků již od 15. století. Jan Paleček (Palček) byl dvorním šaškem krále Jiřího z Poděbrad. Uplatnil se v jednotě bratrské, kde na něj po dlouhá léta vzpomínali. Vymykal se vtípem, bystrostí, rytířským šarmem, káral i pomáhal, bral i dával. Postava Jana Palečka byla velice silná, obstála i v konkurenci jiných evropských hrdinů.

Paleček je historická osoba, brzy po založení jednoty bratrské se stal jejich členem. Bratr Paleček nechodil oblékaný jako šašek, ale jako rytíř. Jeho příběhy jsou zachovány ve dvou rukopisech, dočkaly se rychlého tisku. Nejstarší pochází z poloviny 16. století. Jan Herben zpracoval tuto látku pod názvem *Historia o bratru Janu Palečkovi stavu rytířského*.

Jako příklad uvádím příběh, který dokládá Palečkovu šlechtnost a nespornou dobrotu:

Desátý kus

Paleček, když mohl, chodil do špitálu ke svatému Pavlovi. Jednou viděl na hnoji ležet nemocného, nikdo mu nechtěl pomoci, aby se něčím nenakazil. Bratr Paleček neváhal a běžel za bratrem Rokycanou, že Ježíš potřebuje pomoc, že leží nahý na hnoji. Ten poslal svého muže s Palečkem nemocného zachránit a pod jeho dohledem bylo vše urovnáno.

7.3 Ezopa mudrce život s fabulemi anebo básněmi jeho

Ezop se dostal do českého prostředí již v polovině 14. století. Původně k nám bylo převedeno 60 bajek z latinské parafráze bajek Phaetrových *Romula* (10. stol.) a z veršované úpravy *Romula* (12. stol.), tzv. *Anonyma*. V 15. století byl Ezop zpracován humanistou Steinhowlem. Druhé zpracování se nám zachovalo jen ve dvou listech vzácného prvotisku z roků 1487 a 1488, jako předlohu tu posloužila *Vita Aesopi*

(Steinhowla), prvotisk je z roku 1480. Humanismus kladl na dílo náročnější požadavky, které vedly i k odstranění středověkých přídavků.

Nejznámější zpracovatel Ezopa je Jan Albín Vrchbělský, jehož rozsáhlý spis vyšel až posmrtně v Prostějově roku 1557. Vrchbělský zpracovával spis z německé verze Steinhowla a Branta *Das leben Esopi mit desselben etlichen Fabeln*, které obsahovalo nejen Ezopovy bajky, ale i Aviana a některé bajky ze středověké sbírky *Disciplina clericalis* i žertovné rozprávky ze spisu *Loggiova Liber facetiarum* a konečně fabule z knih Sebastiana Branta.

J. A. Vrchbělský pojímal spis kriticky a snažil se nijak neměnit původní jádro. Rozmnožil materiál o nový oddíl, překlad původních Ezopových bajek, pocházející přímo z řečtiny. Vrchbělský byl humanisticky vzdělán, ovládal latinu, řečtinu, němčinu a při překladu se držel humanistických postupů. Prostějovský tisk byl dlouho neznámý, teprve až na začátku 19. století jej zpracoval a kriticky vydal Antonín Truhlář. V celém rozsahu později nebyl vydán, zato vyšla jeho četná částečná vydání.⁴²

⁴² Tyto výňatky byly tištěny jako knížky lidového čtení v Litomyšli a ve Skalici u Škarnicla r. 1879.

8 Jednotlivé knihy

8.1 Kronika sedmi mudrců

V nížto lest a chytrost ženská zjevně se vypisuje, kterak císařovna na pastorka svého, syna císařova, sedmkrát lstivě a neprávem žalovala, že vždycky byl na smrt odsouzen, ale každý den ho jeden mudřec svou moudrostí od smrti vysvobodil.

Jedná se o látku původně indickou, přejatou všemi evropskými národy. Původně byla obsažena již v *Gestech Romanorum*, neznámým autorem byla přeložena z latiny a vydána roku 1502. „Ačkoliv nemáme dochovanou souvislejší řadu tisků, nacházíme „Kroniku sedmi mudrců“ v pozdních knížkách lidového čtení, dokonce i v zajímavém českém přepracování, i můžeme soudit, že byla známa a čtena také v onom mezidobí. Nasvědčují tomu též četné samostatné tisky závěrečného vyprávění kralevičova, které jako *Kronika o jednom znamenitém rytíři jménem Alexandrovi (častěji: o Alexandrovi a Ludvíkovi)* u nás bylo tištěno jako knížka lidového čtení od r. 1565 až pozdě do 19. století.“⁴³

Další dílo čerpající z *Gesta Romanorum* je i *Kronika o Joviánovi*, jenž pojednává o spravedlivém potrestání císaře. Tato původně indická látka putovala přes Orient až do Řecka a odtud k evropským národům. U nás byla převzatá právě jako *Gesta Romanorum* ve 14. století. Samostatně jako výše uvedená *Kronika* vychází již v 16. století.

Některé tisky vyšly u Mikuláše Bakaláře v Plzni. *Kroniku* provázejí mnohé historické události. Roku 1564 dovolil biskup olomoucký prodej *Kroniky*, roku 1590 byla vytištěna u Jiříka Dačického, v letech 1637 a 1660 vyšla v Litomyšli u M. Březiny. Nejstarší tisk spočívá textově na textu první latinské inkunábule tištěné kolem r. 1473. Další tisky jsou jejím přetiskem, s rozličnými odchylkami.

V zachovaných tiscích *Kroniky* je mezera až do 19. století, kdy *Kronika* vyšla u Rippla v Jihlavě a v Uhrách, dále pak ve Skalici u Škarnicla r. 1865 a r. 1889. Tyto dva tisky obsahují nové zpracování zajímavé české kroniky, přestože si zachovaly z původní *Kroniky sedmi mudrců* jen jediný příběh, doplnily jej však příběhy jinými.

⁴³ VÁCLAVEK, B.: *Historie utěšené a kratochvilné člověku všelikému věku i stavu k čtení velmi užitečné : Výbor z české krásné prózy XVI. a XVII. století*. Praha, Svoboda, 1950, s. 16–17

V 19. století zpracoval německý volksbuch *O sedmi mudrcích* česky V. R. Kramerius (byl vydán u Landfrasa, kde vyšlo i německé vydání). Roku 1558 vyšla u Kašpara Aorga v Prostějově také *Komedie o sedmi mudrcích*, která zpracovává stejné téma.

Jako příklad uvádím následující tři příběhy.

8.1.1 Třetího mistra příklad

Jakýsi urozený měšťan vlastnil stračku, kterou velmi miloval. Naučil ji mluvit několika jazyky. Svému pánovi, vždy když se vrátil domů, pověděla, co se dělo v jeho nepřítomnosti. Měšťanova manželka ho podváděla a stračka, když to zjistila, vše pověděla podle pravdy. Žena vymyslela lstivý plán, na základě kterého falešně obvinila straku ze lži. Měšťan uvěřil své ženě a stračku zabil. Poté toho velmi litoval, neboť zjistil, že ho žena lstivě obelhala.

Měšťan uvěřil své prolhané ženě, zmýlil se. Pohádkový motiv stračky, která nejenom mluví dvěma jazyky, ale vystupuje i jako samostatně myslící tvor, je pozoruhodný. Chápe, že žena svého muže podvádí, nedokáže lhát, chová se prakticky jako člověk.

Motiv myslící, mluvící stračky se hojně objevoval i v pohádkách pro děti, převážně s venkovskou tematikou či ve spojení s přírodou. Zvířata jako myslící tvorové s rozličnými (ne vždy dobrými) vlastnostmi vystupují v bajkách, na základě jejich vlastností pak plyne nějaké poučení. V bajkách jsou zvířata personifikována do lidské podoby.

8.1.2 Pátý příklad císařovny

Císař Oktavián kraloval Římu. Jako panovník, byl velice lakomý a nadevše miloval zlato. Oktavián svou zlobou způsobil to, že proti Římu zbrojily veškeré národy. Virgilius byl jeden z mistrů černého umění. Toho Římané prosili, aby vyrobil něco, co by je včas a úspěšně varovalo před nájezdy jiných národů. A tak mistr Virgilius rozkázal postavit vysokou věž, s tolika sochami, kolik je na světě zemí. Uprostřed těchto soch stála jedna, která držela zlaté jablko. Každá socha měla v ruce zvonec a byla obrácena tváří k lidem.

Když chtěla nějaká země vystoupit proti Římu, zazvonila její socha a pak se přidaly i ostatní. Římané včas své nepřátele odhalili, rychle do jejich země táhli a zastavili je. Římané si postupně podmanili celé okolí.

Pohádkový motiv personifikace soch je v knížkách lidového čtení ojedinělý, objevuje se pouze v tomto příběhu. Sochy ožívají, aby ochránily Řím. Stávají se pak symbolem bezpečí a vítězství.

8.1.3 Sedmý příklad císařovny

Vypráví o nešťastné královně, která je vězněná v uzamčené komnatě. Král se tolik obával, že o svou ženu přijde, že ji zavřel na nedobytném hradě. Brzy se u královského dvora objevil rytíř, nechal si postavit dům vedle královniny komnaty a propojil je tajnou chodbou. Nic netušící král měl maršálka velmi rád. Maršálek tajně navštěvoval jeho ženu a zamilovali se do sebe. Jednoho dne pak přivedl maršálek svoji nevěstu představit králi. Ten nepoznal vlastní ženu a uvěřil maršálkovi, že jen náhodou je žena podobná té jeho. Král požehnal svatbě maršálka s vlastní ženou, aniž by tušil, o koho se vlastně jedná. Když odpluli, král chtěl navštívit svou ženu, a nenašel ji. V ten okamžik zalitoval, že nevěřil svým očím a zdravému rozumu.

Žena vězněná na nedobytném hradě je vysvobozená „princem“. Tento motiv připomíná motiv princezny ve věži, která nechá zachránce vyšplhat po svých dlouhých vlasech. Žena je zachráněná a opouští zemi i se svým novým mužem. Budoucnost opuštěného krále je v textu neznámá.

8.2 Kronika utěšená a kratochvilná o jednom znamenitém rytíři jménem Alexandrovi

Jak veliká nebezpečnost snášel na moři příčinou otce svého i kterak potom mocným císařem a pánem byl. Všechněm mládencům poctivým čísti užitečná a příkladná. Vytisštěno léta Páně 1667.

Kronika pocházející z *Kroniky o sedmi mudrcích* byla zpracována v latinských textech jako tzv. *Valticium* (jedná se o závěrečné vyprávění králevicovo). První z redakcí je kratší, pojednává o sporu krkavců, načež probíhá sňatek Alexandra s dcerou krále a vyplnění slavicova proroctví. Druhá redakce, rozšířenější, již zaznamenává přátelství Alexandra s Ludvíkem. *Valticium* vycházelo i jako samostatná kronika, Jungmann uvádí tisk z roku 1565 (nyní neznámý).

Zachovaly se tisky z r. 1667 od Jiřího Kincla z Kutné Hory, okolo r. 1736 (spolu s *Kronikou o nešťastném ožení krále Petra Aragonského*), z r. 1773 z Olomouce (s *Kronikou o Joviánovi*) a několik dalších tisků.

Motiv věrného a upřímného přátelství spolu s motivem krkavců se objevuje i v dánské baladě *O Alexandrovi* a v lidových knihách ruských, maďarských a arménských. Julius Zeyer zpracoval motiv věrného přátelství dvou rytířů ve známé knize *Věrné přátelství Amise a Amila*.

Motiv výkladu proroctví ptáků byl v české literatuře hojně zastoupen a brzy pronikl do lidové tradice.⁴⁴ Jakýsi rytíř měl syna Alexandra, jenž jednoho dne vyložil slavíkův zpěv o tom, jak se stane mocným pánem a otec s matkou mu budou umývat nohy. Otec se rozhněvá a hodí syna do moře, ten je zachráněn a dostává se do rukou knížete. Knížete trápí dva krkavci, kteří mu neustále sedávají na okně a hádají se. Alexandr vyloží jejich zpěv, kníže sjedná pořádek. Alexandr zůstává na dvoře krále Tita, kam se dostává i Ludvík, syn krále franckého. Brzy se spřátelí a jejich pevné pouto nezničí ani odjezd Alexandra. Císař Titus měl jedinou dceru Florentinu, do které se Ludvík zamiloval. Jejich láska byla tajemstvím až do doby, než na Alexandrovo místo nastoupil mladý, udatný muž Quido.

Quido vyzval Ludvíka na souboj, jenže ten, obávaje se o svůj život, vyměnil se s Alexandrem. Alexandr Quida porazil a vrátil se zpět do své země. Alexandrova manželka svého muže spolu s rytířem otráвила. Malomocný rytíř se vrátil za Ludvíkem žádat o pomoc. Ta mu byla poskytnuta. V noci se Alexandrovi zdál sen o tom, že jen krev Ludvíkových synů ho uzdraví. Ludvík zabil své syny, Alexandr se vykoupal v jejich krvi a uzdravil se. Ludvíkovi synové jako zázrakem obživli, jen na krku jim zbyla památeční zlatá obruč.

Věrné přátelství je dokonale vykresleno. Láska k příteli nezná hranic. Ludvík obětuje své dva syny ve prospěch přítele. Panuje mezi nimi upřímnost a jakési nezlomné pouto plné lásky, věrnosti, důvěry a pochopení. Jeden je schopen vzdát se svého pozemského žití ve prospěch přítele.

Jak jsem se již zmínila, motiv věrného přátelství byl hojně používán. Věrnost a čest je důležitější než cokoliv jiného. Nezdolná věrnost vypovídá o ryzím vztahu dvou přátel. Alexandr a Ludvík jsou rozličné postavy, které sloužili mladým mužům za vzor čestného, poctivého chování.

⁴⁴ Pohádkový motiv výkladu ptačího zpěvu se objevuje i v knize *Pohádky a pověsti ze Záhoří* (F. Příkryl, 1895) nebo v *Soupisu českých pohádek* (Tille, 1. díl, s. 30 a n.).

Výklad ptačího zpěvu se objevuje v několika novodobých pohádkách. Člověk rozumí nejen řeči ptáků, ale i ostatnímu zvířectvu. V české podobě je častější motiv dorozumění se zvířaty, kdy následuje i pomoc onomu zvířeti či celému druhu.⁴⁵

Alexandr rozluští slavíkův zpěv, který nese poselství. Toto poselství je pozitivní, nikoliv zákeřné či ohrožující. Motiv rozumění řeči ptáků nastoluje jakousi rovnost a přináší pokoru.

Uzdravení Alexandra krví dvou synů a jejich následné z mrtvýchvstání není typickým motivem. Alexandr si uvědomuje, že pokud chce být vyléčen, musí Ludvík zabít své dva syny. Přestože s tím plně nesouhlasí, touha po vlastním zdraví převládá a obětují se dva nevinné životy. Motiv vykoupení má stejně jako proces zmrtvýchvstání biblický původ. Proces není v knize popsán, poukazuje se jen na následnou radost a zůstává znamením (v tomto případě zlatá obruč kolem krku).

Rytířská věrnost poukazuje na přizpůsobení se středověkému prostředí. Prostor, který je plně zázraků, Alexandrova schopnost rozumět ptákům proniká do lidové tradice a věrné přátelství je ztvárněno i románově v díle J. Zeyera.

8.3 Vavřinec Leandr Rvačovský z Rvačova, Masopust

Kniha o uvedení v pravou a Bohu milou pobožnost skrz kratochvilné o dvanácti synech Masopustových, patriarších pekelných, rozjímání, spasitedlná naučení dávajíc, proč se jejich tovaryšství varovati mají. Vytisštěno v Starém Městě pražském u Jiřího Melantricha z Aventinu. Léta Páně 1580.

Vavřinec Leandr Rvačovský z Rvačova, kališnický kněz, chtěl svou satirou nastolit morálku a pevné mravy. Touto moralizující satirou *Masopust* usiloval o nápravu mravů. Mravokárnému účelu jsou podřízeny četné drobné povídky, jimiž je dílo proloženo, autor při tom neměl větší básnický záměr.

Příběhy čerpal hojně z Bible, z latinských klasiků a z jiných novějších pramenů. *Povídka o Papyriovi* byla ve středověké literatuře obzvláště oblíbená, objevuje se i ve starší literatuře.⁴⁶

⁴⁵ Pomoc zvířeti se objevuje např. v pohádce Princezna Zlatovláska. Dostupné z: TILLE, V.: *Soupis českých pohádek. Dílu II., svazek I.* Praha, Česká akademie věd a umění, 1934, 451 s. Rozpravy české akademie věd a umění ; tř. 3 ; č. 72, s. 374 – 376

⁴⁶ *V Koruně šlechtnosti V.* Dobřanského a u Štítného v *Knížce o hře šachové.*

Dokonce i na počátku 19. století byla tištěna lidová kniha *O klevetníku*, pocházející z *Masopustu*. *Masopust* byl vydán pouze jednou, přesto kniha *O klevetníku* byla vydávána několikrát jako knížka lidového čtení, byla tištěna až do 19. století.

Níže uvedené texty (*Historie o d'áblu a poustevníku*, *Historia o králi Alfonsovi Neapolitánském*, *Historia o císaři Basiliovi a Leonovi, synu jeho*, *Historia o Hendrychovi, králi anglickém, a nějakém hadači*, *Historia o Polykratovi, tyranu sámském*) patří do výboru Rváčovského.

Jako příklad uvádím některé texty z výboru.

8.3.1 Historia o d'áblu a poustevníku

Pobožný muž bydlel na poušti, d'ábel ho chtěl připravit o víru. Muž odolal, d'ábel ho nechal být. Pobožného muže zajímala jediná otázka, než nechal d'ábla pokračovat v cestě, a to, kterých hříšníků je v pekle nejvíce. D'ábel na otázku přistoupil pod podmínkou, že to muž nikdy nikomu nepoví (aby snad peklo nezůstalo nakonec prázdné).

Lidé se domnívají, že peklo je plné vrahů, zlodějů, ale to není pravda, tito hříšníci se strachem z trestu dají na včasné pokání. Peklo je plné lakomců, lichvářů a okrádačů chudých lidí. Nejhlouběji v pekle je pak ten nejlakomější. Lakomství se nebere za hřích, ale pravda je jiná. Jakmile d'ábel dopověděl, zmizel navždy.

Pohádkový motiv d'ábla je motivem odstrašujícím. Strašidelnější verze byla určená pro dospělé čtenáře. Novější pojetí čertů a pekelníků se odvíjí nejen od žánrů, ale i od dobového vkusu a určení cílové skupiny. Peklo se objevuje jako motiv varování a strachu z neznámého. Do pekla pak přijde každá špatná duše (viz kapitola níže *Hrůzostrašný svět*).

8.3.2 Historia o králi Alfonsovi Neapolitánském

Císař Fridrich usadil svého hosta krále Alfonse na přední místo u stolu i přesto, že host byl mladší než hostitel sám. Jeho pochlebníci mu měli tento šlechetný čin hned za zlé. Namlouvali mu, aby nehostil tolik cizího krále a nečinil si tak hanbu. Fridrich byl však hrdý král a nenechal pochlebníky plést se do jeho věcí. Mladšího císaře pohostil, jak se patří.

Pohádkový motiv šlechetného a pokorného srdce je vyzdvihován nad všechny ostatní, ne tak dobré vlastnosti. Dobrota je po zásluze odměněna. Císař vyniká svou šlechetností, úctou, pokorou a jde příkladem nejen čtenářům.

8.3.3 Historie o císaři Basiliovi a Leonovi, synu jeho

Tato historie vypráví o císaři, který více věřil prolhanému šarlatánovi než vlastnímu synovi. Šarlatán Santabareus pomohl císaři neznámým činem spatřit jeho zemřelého syna. Na základě křivého obvinění byl do vězení vsazen císařův syn, nikoliv prolhaný šarlatán. Na konec se vše urovná, nebohý syn je z vězení propuštěn. Po letech, když na císařům trůn nastupuje mladý syn, je zlo potrestáno, šarlatán je vsazen do kobky.

Pohádkový motiv šarlatánství není v knížkách lidového čtení ničím neobvyklým. Zázraky se dějí na základě proseb, tužeb a přání (více viz níže v kapitole Monstra a zázraky).

8.3.4 Historia o Hendrychovi králi anglickém a nějakém hadači

V království krále anglického žil jeden hadač, šarlatán a ten předpověděl královi smrt. Král, když se to dověděl, si nechal šarlatána zavolat. Ten netuše, že král ví o jeho prorocství, byl klidný. Král se ho zeptal, zdali ví, kde bude o svátcích. Neodpověděl a král ho za drzost a šarlatánství vsadil do kobky.

Pohádkový motiv potírání zla je jedním z mnoha způsobů jeho celkového ničení, dalším takovým způsobem může být třeba boj se zlem.⁴⁷ Zlo je zde v podobě hadače, který tvrdí, že má dar vidět budoucnost. Tento dar je vymyšlený a dobro nakonec vítězí nad zlem. Hadač je nazván ďáblem, zlem v lidské podobě.

8.3.5 Historia o Polykratovi, tyranu sámském

Polykrat velmi trápil a sužoval své poddané, až se zdálo, že celý svět mu slouží a padá k nohám. Polykrat měl přítele Amasise, krále egyptského, který mu napsal dopis, že jeho štěstí může být pomíjivé, pokud sám se nevzdá toho, co je mu nejmilejší. Polykrat přečetl dopis a rozhodl se zahodit svůj erbovní prsten. Ihned činu začal litovat, jenže prsten už ležel na mořském dnu.

⁴⁷ Boj se zlem má několik podob také podle toho, jak je zlo ztvárněno, pokud nabývá podoby ďábla, satana, obludy. Boj s čertem a upsání duše se objevuje např. v pohádce vedené pod zápisem: Kubín Kl. II. č. 27 J. Jirman. Němcová č. 18. Dostupné z: TILLE, V.: *Soupis českých pohádek*. Praha, Česká akademie věd a umění, 1929, 619 s. Rozpravy České akademie věd a umění ; Třída 3, č. 66, s. 179

Rybář přivezl do zámku velkou rybu, kterou chytil. Kuchaři ji vykuchali a našli vzácný prsten. Polykrat o tom napsal Amasisovi, ten se tuze zarmoutil a doufal, že Polykrat nezahyne strašnou smrtí. A tak se k němu vydal, ale než dorazil do Sámy, byl Polykrat pověšen. Stalo se to na základě podvodu, mocný Polykrat byl pověšen na vysoké hoře, odkud ho viděli všichni jeho poddaní, které trýznil a sužoval.

Zde se objevuje strašidelný motiv sečtení všech činů, za které byl král potrestán. Polykrat si není vědom toho, že páchá zlo, a proto je i nevědomky stíhán osudem.

8.4 Kronika kratochvilná o ctěné a šlechetné panně Meluzíně

A o Reymondovi, manželu jejím, a o divných jejích příbězích a činech. Vytištěná v městě Litomyšli u Matouše Břežiny. Léta Páně 1644.

Pověst o Meluzíně má svoji historii, je tradována po staletí a jádro této pověsti se ve Francii spojuje s rodem *de Lusignan*, ale patrný je i mytický děj z lidového bájesloví. Pohádkový motiv o panně s ocasem je znám z pověstí řeckých, italských, keltogermánských, skandinávských, a dokonce jsou i patrné stopy u indiánů z Ameriky, ze starého Mexika, Peru i z Japonska. Zpracování pověsti Jeanem d'Arasem zapříčinilo její další šíření na západ (1387–1394). Dostalo se jí i veršované podoby, a to roku 1401 Couldrettem.

Do češtiny byla kniha přeložena poměrně brzy, roku 1555 u Kašpara Aorga v Prostějově. Pak se tiskla v pravidelných intervalech, a to v Litomyšli, v Praze u P. A. Benka 1701, u Jauernicha v Praze roku 1760, pak i v Olomouci, Jihlavě i v Chrudimi.

Brzy pronikla do lidového povědomí.⁴⁸ Nejstarší tisk není možné dohledat, neboť je nezvěstný.

Pověst vypráví o Reymondovi, který nalezne tajemnou studnici, u které stojí překrásná panna. Ta se stane jeho manželkou a založí spolu království kolem studnice. Překrásná panna má své tajemství. O sobotách se mění v ženu s ještěřím ocasem. Reymond poruší svůj slib, že svou ženu nebude o sobotách vyhledávat, udělá díru do dveří a zjistí, že jeho žena má ve skutečnosti dlouhý ještěří ocas. Panna Meluzína ví, že Reymond

⁴⁸ Tille: *Soupis českých pohádek, Lidské dokumenty* A. Šebestové.

porušil slib, nicméně nikomu nic neřekl, tak mlčela. Za nějaký čas Reymond neunesl svůj smutek a hrubě obvinil Meluzínu.

Tím, že Reymond porušil slib, vyvolal kletbu, která jeho i celé království odsoudila k utrpení. Porušením tohoto tajemství vznikly Meluzíně nekonečné útrapy s jejím dračím tělem. Meluzína přesto požehnala všem lidem, vyskočila z okna a před zraky všech přihlížejících se proměnila do podoby, kterou po léta skrývala. Takto třikrát obletěla zámek a pokaždé vydala hrozivý zvuk. Od té doby se Reymond již nikdy neusmál.

Meluzínina postava je velice oblíbená a dodnes je tak nazýván zvuk svištěcího větru, připomínající hrozivý ženský pláč. Postava Meluzíny, bájně ženské postavy s ocasem, je pohádkový motiv, který se dostal jak do lidové tradice, tak i do tradičních lidových zvyků.

Hromadění příhod a dobrodružství je téměř mechanické, stejně jako v knize o Oktaviánovi. Meluzína je mytologická postava, vyskytující se již v pozdně středověkých pověstech. Ty popisují Meluzínu jako pannu s rybím ocasem, původně žijící jako mořská panna. V 15. století se tato pověst spojila s pověstí o bílé paní. V části této druhé pověsti se uplatňuje skutečná historická osobnost, a to postava šlechtičny z rodu Lusignanů a zakladatelky rodového hradu ve městě téhož jména.

Meluzína zobrazovaná jako postava se dvěma ocasy byla častým heraldickým znamením a objevovala se nejen v renesanční ornamentální výzdobě.

8.5 Historia o císaři Oktaviánovi

Jedná se o překlad německého volksbuchu, který vyšel poprvé roku 1535 (zpracoval Wilh). Vychází ze staré latinské předlohy, z francouzského pramene ji zpracoval Salzmann. Český překlad je totožný s německým, zachován je tisk z 18. století. K dispozici je i jiný tisk z Jihlavy, který je zkrácený a pochází z 19. století.

Tato historie vypráví o neprávem zapuzené ženě. Propracované jsou mnohé dobrodružné situace s velkým počtem osob. Původní motivy byly z větší části zastřeny. Opět je zde patrné mechanické hromadění příhod vedle sebe.

Římský císař Oktavián měl krásnou mladou ženu jménem Felicitas. Brzy po svatbě mu porodila dva syny, Florence a Liona. Intrika nastrojená na Felicitu a její syny způsobila, že byli vyhnáni do lesů.

Felicita se syny bloudila lesem. Po dlouhé době narazila na studnici, u které všichni usnuli. Této situace využila opice, která jedno spící dítě odnesla s sebou a běhala s ním po lese. Opici zabili rytíři. Jeden z nich si chtěl vzít dítě k sobě, ale ve vzniklé bitvě byl zabit loupežníky. Dítě nakonec zůstalo se zbožným poutníkem putujícím do Říma.

Osud druhého dítěte je spojen s lvicí, která ho odnesla od spící matky a dobře se o něj na jiném ostrově starala.

Když žena zjistila, že nedbalostí přišla o obě své děti, zapřísáhla se, že neustane, dokud obě své děti nenajde. Díky pomoci námořníků se dostala na ostrov, na kterém žila lvice s dítětem. Žena byla odhodlána získat své dítě zpět. Po shledání začala lvici zaklínat, aby na ni nezaútočila. Císařovna se tak spolu se svým synem a lvicí, která ji od té doby všude doprovázela, dostala až do Jeruzaléma. Zde nějaký čas šťastně žili. Císařovnin druhý syn vyrůstal v Paříži. Stal se slavným rytířem a oženil se se sultánovou dcerou Marcibellou. Císařovna Felicitas se vrátila k manželovi a všichni byli až do smrti šťastní.

Pohádkový motiv lvice, která kojí dítě, je podobný motivu kojící matky vlčice z pověsti o Romulovi a Remulovi.⁴⁹ Lvice chce nejprve dítě jako potravu, záhy se však o něj začíná starat a opatruje ho. Lvice se nakonec stane věrnou přítelkyní celé rodiny.

Dalším motivem je neprávem zavržená žena, která je na základě lži vyhnána z království. Nakonec samozřejmě vše dobře dopadne. Neprávem vyhoštěná žena je častý motiv i v pozdějších pohádkách.⁵⁰

8.6 Historie o trpělivé hraběnce z Brabantu jménem Genovefě

Historický podklad povídky není zcela jednoznačný. „*Snad byla Genovefa manželkou falckraběte Siegfrieda z Mayenfeldu, jež žil kolem r. 1730. Seuffert soudí (v díle „Die Legende von der Pfalzgräfin Genovefa“, 1856), že vypravování složil nejprve latinsky kolem r. 1325 vlášský mnich, a to na základě zprávy o falckraběti Marii z Brabantu, která byla r. 1256 popravena pro domnělou nevěru od svého chotě. Jméno Genovefa*

⁴⁹ Pověst o Romulovi a Remulovi vypráví o dětech, kterých se ujala vlčice.

⁵⁰ Motiv neprávem zavržené ženy se objevuje např. v pohádce vedené pod zápisem: *Polívka-Tille* č. 65. *Polívka-Kubín* Pk. I. s. 730 k č. 288. Jgm. III. č. 103, s. 67, „Historie...“ VI. Č. 1335 c, s. 467, Hýbl (Kr. Schmid). Doucha s. 61, „Historie...“; s. 224-225 Kr. Schmid, *Jenovefa*, vyd. J. Pečinka, sv. 19. Dostupné z: TILLE, V.: *Soupis českých pohádek*. Praha, Česká akademie věd a umění, 1929, 619 s. Rozpravy České akademie věd a umění ; Třída 3, č. 66, s. 393-394

*prý jí dal podle patronky pařížské, jejíž kult byl velmi rozšířen. Působení latinských versí legendy však zůstalo velmi omezeno.*⁵¹

René de Cerisier se svým německým zpracováním zasloužil i o následný český tisk. Volně ji do němčiny přeložil Němec Staudacher roku 1660, roku 1685 ji přeložil anonymní autor a pak Martin z Kochemu. Kochemovo zpracování se tisklo jako tzv. volksbuch od poloviny 18. století.

Legenda se rozšířila i v Nizozemsku jako knížka lidového čtení. U nás vyšel Kochemův překlad v Příbrami r. 1752, v Brně r. 1772, v Olomouci r. 1767 a r. 1784, v Praze r. 1799, v Jihlavě r. 1805, v Hradci Králové r. 1846.

Látka se objevila v kramářských písních i v lidových dramatech, kdy se různě drobně obměňovala, dostala se i do lidové tradice ústní.⁵² Látku přejali i umělci, například malíři Tieck, Raupach a hudebník Schumann.

Tato legenda vypráví o Genovefě, neprávem zapuzené ženě, kterou chtěl nechat zabít vlastní muž. Ten poručil zavést Genovefu spolu se synem do hlubokého lesa a zavraždit. Muži, kteří měli tento čin vykonat, se však nad ženou a jejím synem slitovali. Manželovi přinesli ostatky (oči a jazyk) chrtů. Genovefa se rozhodla se synem žít v jeskyni. Když Genovefa ztratila mateřské mléko, obrátila se s prosbou o pomoc k Bohu, který jí seslal laň, jež dala mléko malému synovi. Od té doby se matka společně se synem modlila. Podobným způsobem pomohl malému Schmerzenreichovi i vlk, který mu přinesl kůži, aby nezmrzl. Stejnou pomoc nabídla i další zvířata, která mu v zimě pomáhala vyhledávat potravu.

Takto žila Genovefa spolu se synem v lese. Za několik let se Genovefin manžel účastnil lovu, při kterém potkal ženu, v níž po odvyprávění příběhu poznal vlastní ženu, které se chtěl před lety vraždou zbavit.

Pohádkový motiv laně, která sama kojí malé dítě, aby nezemřelo hladu, je pozoruhodný. Vlk přinesl ovčí kůži, aby synek nezmrzl. Tyto zázraky vykonává Bůh na základě prosby Genovefy. Zde je kladen důraz na včasné pokání. Laň je spasitelkou stejně jako vlk, který nosí kůže. Mohli bychom to nazývat zázraky nebo boží skutky, které vedou ku pomoci věřícímu.

⁵¹ VÁCLAVEK, B.: *Historie utěšené a kratochvilné člověku všelikému věku i stavu k čtení velmi užitečné : Výbor z české krásné prózy XVI. a XVII. století.* Praha, Svoboda, 1950, s. 362

⁵² V ústní lidové tradici ji zachytil a zpracoval J. Š. Kubín (*Lidové povídky z Podkrkonoší*).

8.7 Počíná se Valter a Griseldis

Jedná se o desátou novelu desátého dne v Boccacciově *Dekameronu*, avšak Boccaccio ji mohl přijmout i z ústní vlašské tradice, ač existuje pověst hebrejská a indická, která je jí velmi podobná a nelze vyloučit jejich příbuznost.

Dostala se téměř do všech evropských literatur. Do latiny ji přeložil Petrarca, který k ní napsal doslov a upravil mnohé hrany v povahách. Petrarcův doslov spatřuje Griseldinu trpělivost spíše jako odevzdanost do boží vůle.

Byla zpracována i pro divadelní jeviště, a to nejdříve v Itálii, pak koncem 14. století ve Francii, dostává se i do Anglie, kam ji přinesl Chaucer. V německé literatuře se jí dostalo hojného zpracování i překládání.

Nově tuto látku zpracoval němec F. Halm, dále Goldoni v Itálii, u nás ji zpracovával J. Zeyer ve své *Griseldě*. K nám se látka dostala velice brzy, je uložena v rukopise v Národním muzeu. K dispozici je i několik recenzí, a to z roku 1459 a 1472, které poukazují na společný pramen, z něhož lze odvodit, že u nás byla přeložena již v půlce 15. století.

Tiskem vyšla u Aorga r. 1560 v Prostějově, r. 1779 v Olomouci, r. 1797 v Pardubicích, v Praze, Kutné Hoře, r. 1815 v Uherské Skalici. Také byla tištěna spolu s *Kronikou o Lukrécii*, což může souviset s blíže zmíněnými recenzemi. Mnohé z těchto tisků doposud nebyly probádány.

V české lidové tradici byla tato látka oblíbená a žádaná.⁵³ Nověji zpracovává látku Julius Zeyer v díle *Griselda* (1883). Příběh vypráví o manželství mocného markraběte a prosté dívky Griseldy. Mocný muž zkouší svou trpělivou ženu, která věrně odolává a toleruje jeho zkoušky. Nejprve jí odvede dcerku, pak i syna. Griselda nevěděla, kam je muž poslal, či je snad nezabil, ale neopovážila se zeptat a slovem se o dětech nezmínila. Když markrabě poslal pro obě děti, řekl ženě, že je na cestě jeho nová manželka s pacholkem. Griselda poprosila jen o jednu košili a vrátila se do svého příbytku k chudému otci. Všichni poddaní plačky šli za ní. Až když Griselda odešla, uvědomil si markrabě, jak šlechetnou a trpělivou ženu má, a poslal pro ni zpět. Griseldě bylo sděleno, že údajná nevěsta a hoch jsou její děti. Muž se za své činy omluvil a svoji Griseldu na „rukách nosil“.

⁵³ Objevuje se v knihách J. S. Menšíka v *Moravských národních pohádkách a pověstech z okolí jemnického*, dále v knize J. Š. Kubína *Lidové pohádky z českého podkrkonoší*, Františka Příkryla *Pohádky a pověsti ze Záhoří*.

Pohádkový motiv neskonale věrné ženy, která svému muži toleruje rozličné zkoušky a je mu naprosto věrná, není neobvyklý. Tento motiv zkoušené ženy se objevuje především v textech, kde je uzavřeno manželství osob z různých sociálních skupin. Bohatý muž zkouší svou chudou a předobrou ženu, která jeho zkoušky toleruje a podle nich jedná. Žena pak ztrácí sebe sama a stává se oddanou služebnicí svého muže.

8.8 O Bryzeldě řeč zlá o zlé

Pověst o nevěrné ženě vznikla patrně jako pendant k pověsti o výše zmíněné Griseldě. Její příbuznost se vzorem ideálu obětavosti, věrnosti, tedy Griseldou, není na první pohled zřejmý, jelikož Bryzelda je Griseldiným pravým opakem. „*České zpracování, zapsané v rukopise pražského křížovnického kláštera z r. 1472, následuje totiž ihned za pověstí o Griseldě, stejně jako její latinský vzor „Historia infidelis mulieris“ v rukopise vídeňské národní knihovny, sepsané v letech 1459–1460. Tento latinský rukopis pochází původně z kartuziánského kláštera v Králově Poli u Brna.*“⁵⁴

Doposud nebyla nalezena předmluva, a tak je možné, že pochází právě verze česká i latinská z českého prostředí. Česká předloha se od latinské liší jen tím, že je v něm nově nazývána žena Bryzelidis. Překladatel rozšířil původní text o deset kapitol, zato krátil původní znění. Lze se tedy domnívat, že překlad je opisem neznámého textu.

Motivika nevěrných žen se vyskytuje již ve středověku, nejprve se objevila v literaturách východních, odkud putovala na západ. Indická pověst tohoto druhu se rozšířila byzantsko-řeckým prostřednictvím k jižním Slovanům a odtud (nebo přímo z Asie) k Rusům. Je několik písní srbských, bulharských a černohorských i ruských, které ji obsahují. Mnohem bližší latinsko-české pověsti o zlé ženě je druhá část polské pověsti o Valteře a Helgundě.

„*V západoevropských literaturách jest tento motiv neznám. Jen některá místa (přivázání rytíře k sloupu ložnice) se vyskytují v pověsti o císaři Gordianovi v německé recenzi Gesta Romanorum a stýkají se s povídkou naší (i jedna povídka sicilská).*“⁵⁵

Motiv únosu se objevuje i v pověsti o Šalamounovi a Morolfovi.⁵⁶ Není příliš známá kromě českého rukopisu a jednoho latinského rukopisu. Lze se domnívat, že je knižního původu, jelikož bájně a fantaskní prvky jsou zde zastoupeny v malé míře. „*Mimo jeden*

⁵⁴ VÁCLAVEK, B.: *Historie utěšené a kratochvilné člověku všelikému věku i stavu k čtení velmi užitečné : Výbor z české krásné prózy XVI. a XVII. století.* Praha, Svoboda, 1950, s. 366

⁵⁵ Tamtéž

⁵⁶ Český Markét.

*rukopis český a jeden latinský není tato pověst známa, zůstala také bez vlivu na vývoj povídek obsahem shodným, nebyla ani vytištěna. Z toho lze soudit, že byla sepsána v nějakém zákoutí, vzdáleném ruchu literárního, snad na Moravě.*⁵⁷

Znamení rytíř jménem Rudolf měl ženu, která pocházela z rodu hrabat. Žena mu poradila dvě děti, chlapečka a holčičku. Po letech se žena stala malomocnou. Muž byl tak dobrý, že ji neopustil. Ba naopak, přemýšlel, jak jí pomoci. Rozhodl se prodat všechnen majetek a s nemocnou ženou odcestovat. Putovali světem, až narazili na hospodáře, který jim pověděl o kouzelné studnici. Rudolf studnici našel a ženu v ní vykoupal. Ta se jako zázrakem uzdravila. Rudolfova žena byla nejen vyléčená, ale i velice zkrásněla a omládlá.

Po čase nabídl Rudolf své ženě, zdali nechce nového muže, když je tak krásná. Bryzelda neváhala a spolu s dětmi odcestovala za jiným králem. Zklamaný Rudolf poznal skutečnou tvář své nevděčné ženy.

Navlékl kramářský šat, putoval světem, až se dostal na místo, kde žila i Bryzelda. Ta když zjistila, že je Rudolf na ostrově, nechala ho zavřít a přivázat ke sloupu. V noci muže osvobodil synek a společně odcestovali. Než Rudolf opustil hrad, zabil Bryzeldu, svoji dceru i krále.

Pohádkový motiv zlé ženy, která když je opět zdravá, opouští člověka, jenž ji zachránil. Zapomíná, co pro ni udělal, a odchází. Jak jsem se již zmínila o příbuznosti mezi Griseldou a Bryzeldou, máme vedle sebe dvě postavy rozličných charakterů, Griselda jako příkladná žena a Bryzelda jako žena zlá jsou si pravým opakem.

8.9 O Cymonovi hlupém

Kronika byla vydána roku 1509 Mikolášem Konáčem z Hodiškova. Dochoval se pouze jediný výtisk, který je uložen ve Státní a univerzitní knihovně v Královci. Tam ji našel a popsal Trautmann. Český překlad má mnohé nedostatky, především po stránce jazykové.

Tato Kronika vypráví o přerodu hloupého muže ve znamenitého učence. Cymon je hloupý a nešikovný do té doby, než potká nádhernou pannu, do které se zamiluje. Rázem se stává nejlepším rozeznavačem lidských tváří. Panna má ze Cymona strach. Cymon je při studiu veden touhou zalíbit se jí. Chce si ji vzít za manželku, jenže její

⁵⁷ VÁCLAVEK, B.: *Historie utěšené a kratochvilné člověku všelikému věku i stavu k čtení velmi užitečné : Výbor z české krásné prózy XVI. a XVII. století*. Praha, Svoboda, 1950, s. 366

otec pro ni má jiného ženicha. Cymon unáší loď, na které panna pluje, a po různých peripetiích se stávají manžely.

Pohádkový motiv přerodu hloupého muže na chytrého díky lásce není tak častý. Setkávám se s ním při svém bádání poprvé. Hloupý muž bez zájmu o cokoliv se mění ve schopného rozeznavače lidských tváří a znalce mravů. Prvotním impulsem pro změnu je pohled na překrásnou pannu a její ctnosti, druhým impulsem je snaha se panně zalíbit a stát se moudrým znalcem nejen mravních zásad.

8.10 Doktor Jan Faust

Tato látka byla výrazně humanistická, oslavovala portrét moderního vědce, který touží vše vědět a vše znát. Stala se vzorem pro pořekadla, písně, různé příběhy, až se začal její prvotní záměr měnit. Postava vědce, který se přátelí s ďáblem, nebyla ničím neobvyklým. Každý znamenitý učeň s ním spolupracoval.

Podle prof. Klugeho byl Faust skutečnou osobou, zabývající se astrologií a čarodějnictvím. Mýtus zničil všechny původní stopy o jeho práci či životě. Nové pověsti zahalovaly Fausta do podivných situací a vytvořily tak úplně jiný typ postavy. U nás byla pověst o znamenitém čaroději známa již v 17. století. Roku 1611 byl vydán překlad německé skladby, nyní neznámý, z něhož vzešlo německé zpracování C. Karchesiův překlad je místy doslovný, jindy značně libovolný. Kniha se zachovala v jediném exempláři, který je uchováván v Knihovně Národního muzea. Karcheziovo vydání bylo výstražné, psané prostým, srozumitelným jazykem.

Zachovala se i česká lidová hra o Faustovi a kramářská píseň. V 19. století upravil německé vydání pro české čtenáře V. R. Kramerius a jeho *Historie o Faustovi* byla několikrát tištěna u Landfrasa v Jindřichově Hradci, mnohokrát přetiskovaná v Litomyšli, Praze, také u Škarnicla v Uherské Skalici.

Tato výrazná látka vyvrcholí v Goethově *Faustovi*, v němž krystalizuje obraz člověka prahnoucího proniknout do všech tajemství života a poznat všechny záhady světa.

Německé vydání (G. Schwaba) pověsti o Faustovi z roku 1859 ilustroval mimo jiné i Josef Mánes. Kritické vydání unikátu z českého tisku z roku 1610 vydal Č. Zíbrt. Novější zpracování se objevuje i u anglického dramatika Christophera Marlowa – *The Tragical History of Doctor Faustus*.

Doktor Jan Faust byl syn pobožného sedláka, jenž měl být vyučen mravům. Vystudoval teologii a stal se magistrem. Lidé ho posměšně nazývali hloubalem. Další studium věnoval Faust lékařství, astronomii a jiným rozličným vědám. Jeho zvědavá mysl toužila vše vědět. Sáhł proto po čarodějných formulích, zaklínadlech, kouzlech a lektvarech. Při zaklínání vyvolával ďábla a svým studentům tvrdil, že i ten je mu oddán. S duchem Mefistofelem uzavřel Faust smlouvu podepsanou vlastní krví, v níž upsal svou duši. Za to Mefistofeles Faustovi sloužil. Vše, co chtěl Faust vědět, mu Mefistofeles zodpověděl. Jediné, co Faust nesměl, bylo oženit se.

Sepisovali spolu kalendáře a spisy, předpovídali budoucnost. Faust se tak dostal na první místo mezi hvězdáře. Prožil s duchem mnoho tajemných chvil, dostal se k vrcholům Kavkazu, navštívila ho pekelná knížata. Faust svým studentům vyvolal trojskou Helenu, do které se sám zamiloval a měl s ní syna, jemuž dali jméno Spravedlivý Faust.

Když se blížila Faustova smrt, zvolil svého dědice, pozval do chalupy studenty. Ďábel se objevil v noci a ze světnice, v níž Fausta našel, se ozývaly strašlivé zvuky. Ráno pak našli studenti místnost pošpiněnou krví. Na zdi byl rozmazán Faustův mozek a jeho ostatky se povalovaly před domem. Takto skončil život znamenitého vědce.

Pohádkový motiv Fausta je téma na samotné zpracování. Záhadná postava tajemného vědce lákala mnoho autorů. Nejvýznamnější zpracování je Goetheho Faust. Postava šíleného vědce spolu s duchem Mefistofelem prožívá různé příběhy. Jedná se o sázku o lidskou duši a Faust jakoby představoval celé lidské pokolení.

8.11 Fortunatus se svým pytlíčkem a kloboučkem

Tato látka je německého původu, cizím vlivem téměř nedotčená. Byla vydána poprvé v Augšpurku roku 1509, stala se jednou z nejoblíbenějších knížek lidového čtení a nejvydávanějších volksbuchů vůbec. Ve stručné formě podává co nejvíce dobrodružství. Je možné, že se původně jednalo o více látek.

Příběh Fortunata je jakési spojení pohádkových motivů se zážitky německého obchodníka. Tento obchodník je zcestovaleý, podnikavý a na svou dobu i nesmírně bohatý. Autor příběhu byl údajně také měšťan.

U nás vyšel česky již roku 1561 (podle Jungmanna). V 18. stol. byl u nás Fortunatus zdomácněn v lidové knížce.⁵⁸ Snad český skladatel Prokop Šedivý přizpůsobil tematiku českému prostředí. Spojil látku s pověstí o blanických rytířích a o opatovickém pokladu. V. R. Kramerius zpracoval tuto látku v tisku.⁵⁹ Znáám je Landfrasův tisk z roku 1858, pak tisk u F. X. Škarnicla z r. 1871.

Fortunatus se vydal do světa, aby zaopatřil svého starého otce. Bloudil v lese tak dlouho, až našel studnici. Jelikož slyšel, jak se blíží zvířata, vlezl na strom. Fortunatus zabil medvěda a usnul na jeho těle. Když se probudil, stála vedle něho překrásná žena. Tato žena oplývala šesti ctnostmi. Fortunatus si vybral jednu z nich, a to bohatství. Žena mu darovala kouzelný bezedný pytlíček a on se na oplátku zavázal, že pannu každoročně odmění (panu odmění tak, že každoročně najde chudé děvče, kterému najde ženicha).

Brzy se z Fortunata stal světaznalý muž, který plnil slib a každoročně potěšil jednu chudou pannu. Procestoval celý svět, až se dostal do Indie k sultánovi. Byl pozván na hostinu, a když dojedli, Fortunatus chtěl obdarovat sultánovu čeládku. Za svou šlechtnost k chudým lidem si Fortunatus získal sultánovu přízeň. Ten mu ukázal své bohatství.

Sultán vlastnil klobouček, který miloval nade všechno zlato. Tento klobouček měl tu vlastnost, že mohl přenést osobu, jež ho měla na hlavě, na jakékoliv místo, které si daná osoba přála. Takový poklad Fortunata ohromil a zatoužil ho vlastnit. Zeptal se sultána, zdali není těžké mít ho na hlavě. Důvěřivý sultán mu ho na hlavu sám nasadil a Fortunat si přál být na svých galejích. Jak rozkázal, hned se stalo. A tak ztratil sultán svou nejmilejší věc.

Pohádkových motivů je zde hned několik. Fortunat potká kouzelnou ženu (vílu), která oplývá šesti ctnostmi, měšťan si vybere bohatství a dostává kouzelný pytlíček. Na základě úmluvy plní přání ženy a každoročně obdaruje chudé děvče. Nakonec Istivě oloupí sultána o kouzelný klobouček, který má moc přenést člověka kamkoliv na světě. Klobouček i pytlíček jsou symboly bohatství, svobody, spokojeného měšťanského života. Snad proto se takováto tematika stala mezi měšťany tolik populární. Bezedný pytlíček se objevuje i v novodobých pohádkách většinou v souvislosti s peklem a jeho

⁵⁸ Jedná se o knihu: *Zdeněk ze Zásniku s svými tovaryši. Aneb: Rytíři v blanickém vrchu zavřeni*. Staročeská rozprávka. Vyšla v Praze 1779 ve vydání V. R. Krameria.

⁵⁹ Látka je zpracována jako: *Princezna Nesyta. Aneb: Tři dary kouzelné: Sáček, pláštík a kord*.

sluhy. Kouzelný cestovní klobouček již nebyl tak často zobrazován. Dalšími pohádkovými motivy často zobrazovanými jsou i koberec, plášť, píšťala či uzdravující jablko.⁶⁰

Kouzelná víla je pohádkový motiv velice častý, většinou se zjevuje hluboko v lese nebo u studny. Oplývá tajemstvím a nese s sebou pohádkové štěstí, jež však může být znenadání zmařeno. Víla není nijak blíže popsána, většinou se jedná o krásnou, čistou pannu. Oplývá kouzelnými ctnostmi, nabízí své služby výměnou za dobré skutky, v našem případě za pomoc chudým pannám. Stává se symbolem dokonalého žití a bez váhání nabízí šest ctností, jako je moudrost, bohatství, síla, zdraví, krása a dlouhý věk. Vybízí Fortunata, aby si vybral bez váhání a zvolil tak ctnost jemu nejbližší. Fortunat se tak stává nesmírně bohatým a peníze rozdává mezi chudé a čeládku.

8.12 Frantovy práva

„Frantovy práva“ zapadají do satirické a humoristické literatury, napadající koncem 15. a poč. 16. stol. veselým způsobem rozličné nešvary doby, lidskou pošetilost, pijanství, hrubství atd., a jsou satirickou snůškou řádů cechu pijanského. Vyšla r. 1518 v Norimberce, tiskem Jana Mantuana, příjmením Fencla, který později tiskl v Plzni, a zachovala se v unikátě, chovaném v knihovně akademie věd v Leningradě.“⁶¹

Ohlas na *Frantovy práva* byl obrovský nejen v lidové tradici. Četné narážky na dílo byly i v jiných tiscích, jež dokládají, že vyvolávalo rozličné emoce. Dokladem toho je i jedna známá píseň.⁶²

Tato látka se dostala až do Ruska a do sousedního Polska. Pramenem pro *Frantovy práva* se výlučně stala *Libri facetiarum* profesora Jindřicha Bebela, která byla určená k potírání nezkroutných mravů. Základ pro český překlad dala Bebelova verze *De vetula quadam De quodam historione*. Sborník se skládá z několika částí. V následujícím textu přibližuji jako příklad jednu část.

⁶⁰ Tři kouzelné předměty, jako je létající koberec, píšťala a jablko, jež uzdravuje svou vůní, se objevují společně v pohádce o sultánově neteři Nurunhiar vedené po zápisem: *Polívka – Tille*, č. 225, B. Consquin: La captive delivrée (Revue d'ethnographie I. 1920, s. 62., s. 284). 1001 noc (Pečínka) II., s. 206. Dostupné z: TILLE, V.: *Soupis českých pohádek. Dílu II., svazek I.*. Praha, Česká akademie věd a umění, 1934, 451 s. Rozpravy české akademie věd a umění ; tř. 3 ; č. 72, s. 162

⁶¹ VÁCLAVEK, B.: *Historie utěšené a kratochvilné člověku všelikému věku i stavu k čtení velmi užitečné : Výbor z české krásné prózy XVI. a XVII. století*. Praha, Svoboda, 1950, s. 374

⁶² Jedná se o píseň: *Přišel Franta mezi Franty, prodal kabát, koupil karty*.

Žena posílá nebožtíkovi muži na onen svět peníze a šaty

Vypráví se zde o vdově, která pro svého nebožtíka velice plakala. Jednou si v kostele před lavicí všimla muže z pijáckého cechu, jak neustále hledí do stropu. Zašla za ním a tázala se, proč tak divně hledí. On odpověděl, že spadl z nebe. Důvěřivá žena mu uvěřila a ptala se, jak se má její nebožtík, zdali mu nechybí peníze nebo šaty, zda má všeho dostatek. Vypočítavý muž odpověděl, že dobře, a pokud bude vdova chtít, může mu věci do nebe poslat.

Důvěřivá žena poslala svému mrtvému muži do nebe potřebné věci. Když se to dozvěděl ženin stávající manžel, vydal se pronásledovat mužíka z nebe. Ten byl však vychytralý natolik, že obelstil i jeho. Mužik z nebe se touto lstí nejen oblékl, ale i získal koně, s kterým se do hospody vrátil. Muž a žena poznali, že se od mužíka nechali hloupě napálit.

Ve *Frantových právech* se objevují pohádkové motivy především v souvislosti s posmrtným životem. Jelikož se jedná o cechy pijáků, pak je časté pojetí hrozivého pekla a naopak nedostižného nebe. Do nebe se pijáci dokonce dostávají násilím a sv. Petrovi plivají do očí víno, aby na chvíli oslepl a oni tak mohli proklouznout do nebe.⁶³ Bůh je pak vykreslen jako v mlze, zosobňuje dobro a lásku. Pijan, který je z nebe vyveden, putuje do pekla, aby viděl, jací páni v něm žijí. Lucifer je v pekle přikován, aby se nemohl ztratit, tuto nápravu zajistil Bůh.

Ve výše zmíněné povídce muž k nebi vzhlíží a tvrdí, že z něj spadl. Nebe je připraveno pro počestné lidi, naopak peklo je výstražným synonymem pro ukrutné žití. Vykoupení z pekla je možné jen díky dobrým skutkům (více viz kapitola Hrůzostrašný svět).

8.13 O zchytralé Finettě jinak Popelce zvané

Tato látka již nepatří k novelistickým látkám 16. a 17. století.⁶⁴ Patrně se jedná o látku původu francouzského. „Původní pohádku „*Finette Cedron*“ napsala hraběnka d'Aulnoy (1650–1705) v knize „*Kontes des fées*“. K nám byla přeložena z předlohy německé. U nás byla tištěna r. 1761 u I. V. Hilgartnera v Jindř. Hradci a pak u V.

⁶³ Sv. Petrovi plive do očí víno muž v příběhu *Kovář paška v nebi a v pekle*. Dostupný z: VÁCLAVEK, B.: *Historie utěšené a kratochvilné*. Praha, Svoboda, 1950, s. 306–309

⁶⁴ V. Tille v *Soupisu českých pohádek* uvádí francouzský tisk z *Lés Cabinets des Fées* v Ženevě z roku 1785 a jiné dva nedatované.

Turečka v Litomyšli (po r. 1776). J. Š. Kubín připomíná v Národopis. Věstníku 1923, s. 149, tisk z rozhraní stol. 18. a 19.“⁶⁵

Tisky vycházely u Fr. X. Škarnicla v Uherské Skalici roku 1869 a roku 1882, Landfras v Jindřichově Hradci vydal tisk přepracovaný V. R. Krameriem. Objevuje se i v lidových pohádkách,⁶⁶ kde se samotná látka se spojuje s jinými a v lidovém prostředí neustále krystalizuje.

Příběh vypráví o chytré, leč odstrkované dívce, jménem Finetta. Dvakrát se Finettě podaří vyvést z lesa své sestry. Po třetí však zabloudí a skončí v domě lidojedů. Zde převezmou jejich dům spolu s veškerým bohatstvím.

Sestry navštěvují bály. Finetta zůstává doma a stará se o úklid. Jednou najde truhlu, která je plná drahého kamení, šperků i šatů. Obleče si nalezené šaty a šperky a vyrazí na bál. Zde ji nepoznají ani vlastní sestry. Při odchodu ztrácí střevíček, který nalezne princ, do něhož se zamiluje. Princ se rozhodne najít ženu, které tento střevíček patří. Brzy ji nalézá a jsou šťastni až do smrti.

Pohádkových motivů je zde mnoho, počínaje Popelkou, konče ztraceným střevíčkem. Objevuje se zde i motiv lidojedů, kouzelné skříňky, kuň Jindydada, čarodějnice Merluše.

Popelka

Z knížek lidového čtení je to postava zchytralá, soucitná, bystrá, opuštěná. Její původní postavení osamocené dcery a sestry je ponecháno i v novějším zpracování.⁶⁷ Popelka v pohádkách vystupuje jako zchytralá a přetrvává model, že své sestry vyvede z lesa a zachrání. Zatímco sestry navštěvují bály, Popelka uklízí a stará se o celý dům. Na základě nálezu kouzelné truhly, získává Popelka nejen překrásné šaty, střevíce, šperky, ale i odvalu navštívit bál. Při útěku ztrácí střevíček, který nalezne princ. Nakonec vše dobře končí a Popelka si bere prince za muže.

⁶⁵ VÁCLAVEK, B.: *Historie utěšené a kratochvilné člověku všelikému věku i stavu k čtení velmi užitečné : Výbor z české krásné prózy XVI. a XVII. století*. Praha, Svoboda, 1950, s. 363

⁶⁶ Ze sbírek B. M. Kuldý v *Moravských národních pohádkách*, u F. L. Popelky v *Pověstech a pohádkách* (1888), v knize M. Václavka v *Pohádkách a pověstech moravského Valašska* (1888–1889), v Kubínových *Lidových povídkách z Podkrkonoší* a v neposlední řadě u Boženy Němcové v *Národních báchorkách a pověstech*.

⁶⁷ Osamocená Popelka je např. v pohádce zapsané jako: Homolka č. 13. Dřinová, M. Kohoutová 1905. Dostupné z: TILLE, V.: *Soupis českých pohádek. Dílu II., svazek I.* Praha, Česká akademie věd a umění, 1934, 451 s. Rozpravy české akademie věd a umění ; tř. 3 ; č. 72, s. 245

V knížkách lidového čtení se Popelčiny sestry nazývají Lásky květ a Pěkná v noci, v současných pohádkách se jejich jména různě kombinují.⁶⁸

Popelčin střevíček jde jaksi do pozadí, většina pohádek ho neuvádí. Popelčin střevíček, do kterého se v knížkách lidového čtení princ zamiloval, je vůbec první zmínkou fetišismu v naší literatuře.⁶⁹

Popelka, jinak také Finetta (Finette – Cedron), v jedné pohádce⁷⁰ vystupuje opět jako dcera chudých rodičů, je spolu se sestrami zavedena do lesa, po marných pokusech zůstanou v lese opuštěny. Popelka (opět zde vystupuje jako zchytralá) dovede sestry k domu z kostí (v původní verzi nebyl dům z kostí, nýbrž ho obývali lidojedi). V příběhu se objevuje jak postava baby, tak postava lidojeda, zchytralá Popelka bábě utne hlavu sekýrou a lidojeda šoupne do pece. Dívky zůstanou v chalupě. Tento motiv se v naší době blíží dřívější podobě, Popelka je utiskované dítě, zachrání ji princ, který se zamiluje do střevíčku a pak i do ní.

Příběh Popelky byl ztvárněn několika způsoby:

- jako opera *La Cenerentola* Rossiniho v roce 1817
- americký muzikál *Popelka* z roku 1950
- *Popelka*, český černobílý film z roku 1969
- film *Tři oříšky pro Popelku* roku 1973
- balet na hudbu Sergeje Prokofjeva 1945

⁶⁸ V pohádce vedené pod zápisem: Václavek II. č. 23, s. 33. Dostupné z: TILLE, V.: *Soupis českých pohádek*. Praha, Česká akademie věd a umění, 1929, 619 s. Rozpravy České akademie věd a umění ; Třída 3, č. 66, s. 389 – se sestry nazývají Bílá růže, Slyšnéucho. Popelka je zde nazývána jako Popeluška.

⁶⁹ První zmínka fetišismu v české literatuře z toho důvodu, že princ se zamiluje do střevíčku, nikoliv do Popelky.

⁷⁰ Vedené pod zápisem: Polívka – Tille č. 178 A. Polívka – Kubín Pk. I. S. 676 k č. 74. KHM. I. S. 124 k č.15. Dostupný z: TILLE, V.: *Soupis českých pohádek. Dílu II., svazek I.* Praha, Česká akademie věd a umění, 1934, 451 s. Rozpravy české akademie věd a umění ; tř. 3 ; č. 72, s. 381

9 Hrůzostrašný svět

9.1 Ďábel a čert v moderním umění

Postava d'ábla z knížek lidového čtení je symbolem strachu, hrůzy, neštěstí. Jeho zobrazení v knížkách lidového čtení nebylo ničím neobvyklým, většinou se objevuje v souvislosti se zlým člověkem, který páchá špatné činy a je za ně podle zásluhy potrestán. Bylo by nesmírně těžké vyjmenovat všechny pohádky, v nichž se postava čerta objevuje, jelikož to může být každá druhá. Postava čerta a d'ábla není ani v moderním umění vynechávána. Nabývá podoby Satana a objevuje se nejen v literatuře, ale i v malířství, sochařství a architektuře.

V dnešní době označuje d'ábel zpravidla nadpřirozenou bytost nebo démona, v několika náboženstvích pak vystupuje jako ztělesněné zlo (křesťanství, islám, judaismus). Ďábel bývá označován i jinými jmény, a to jako Lucifer, Satan, Samael.

*„Křesťanská tradice se snažila zapomenout, že Satan býval andělem, a tudíž musel být pravděpodobně velmi krásný. Přesto Satan zhruba v 17. století začal procházet určitou proměnou. Shakespeare se v Hamletovi upamatoval, že d'ábel se může zjevovat i v krásné podobě, a konečně **Marino** nám ve Vraždění neviňátek (1632) představuje Satana jako bytost, na niž doléhá smutek – a jež tedy do jisté míry budí náš soucit. Porovnejme **Dantova** Lucifera (14. století) s Plutonem z **Tassova** Osvobozeného Jeruzaléma (16. století). Oba jsou děsiví, a přesto Tasso nedokáže Plutonovi upřít „strašnou velebnost“.“⁷¹ Údajně je Satan vykoupen až v Miltonově Ztraceném ráji (r. 1667). „...Miltonův d'ábel převyšuje Boha, jemuž se staví na odpor. Satan se netrápí smyslem pro čest, nepřijímá podřízenost tomu, jenž nad ním zvítězil, a odmítá žádat o milost: „Je lepší kralovat v pekle než být sluhou v nebesích.“⁷²*

Ďábel je biblickou postavou, v Bibli bývá nazýván také Satan (žalobce) nebo Lucifer (světloňoš). Objevuje se od první knihy Genesis až do Zjevení Janova. Ďábel byl (podle Bible) jeden z nejuctívanejších a nejvýše postavených andělů, kteří stáli před Bohem. Jednoho dne se d'ábel rozhodl, že chce být jako Bůh, chce vládnout a být uctíván jako on.

V Bibli to popisují verše:

⁷¹ ECO, Umberto: *Dějiny ošklivosti*. Praha, Argo, 2007, s. 179

⁷² Tamtéž

„Jak jsi spadl z nebe, třpytivá hvězdo, jitřenky synu!

Jak jsi sražen k zemi, zotročovateli pronárodů!

A v srdci sis říkal: „Vystoupím na nebesa, vyvýším svůj trůn nad Boží hvězdy, zasednu na Hoře setkávání na nejzazším Severu.

Vystoupím na posvátná návrší oblaků, s Nejvyšším se budu měřit“.

Teď jsi svržen do podsvětí, do nejhlubší jámy!“⁷³

Jindy je ďábel osočován jako žalobce bratří:

„Nastal pak den, kdy přišli synové Boží, aby předstoupili před Hospodina, přišel mezi ně i Satan. Hospodin se Satana zeptal: „Odkud přicházíš?“ Satan Hospodinu odpověděl: „Obcházel jsem zemi křížem krážem.“ Hospodin se Satana zeptal: „Zdalipak sis všiml mého služebníka Jóba? Nemá na zemi sobě rovného. Je to muž bezúhonný a přímý, bojí se Boha a vystříhá se zlého.“ Satan však Hospodinu odpověděl: „Cožpak se Jób bojí Boha bezdůvodně? Vždyť jsi ho ze všech stran ohradil, rovněž jeho dům a všechno, co má. Dílu jeho rukou žehnáš a jeho stáda se na zemi rozmohla. Ale jen vztáhni ruku a zasáhni všechno, co má, hned ti bude do očí zlořečit.“ Hospodin na to Satanovi odvětil: „Nuže, měj si moc nade vším, co mu patří, pouze na něho ruku nevztahuj.“ A Satan od Hospodina odešel.“⁷⁴

Ježíš, ďáblův největší nepřítel, charakterizuje ďábla jako někoho, od koho přichází veškerá zloba a lež (nazývá ho otcem lži):

„Váš otec je Ďábel a vy chcete dělat, co on žádá. On byl vrah od počátku a nestál v pravdě, poněvadž v něm pravda není. Když mluví, nemůže jinak než lhát, protože je lhář a otec lži.“⁷⁵

Ďábel je ten, kdo svedl člověka ke hříchu (Genesis, 3. kap.), a tak byla mezi člověkem a Bohem postavena zeď hříchů. Tuto zeď odstranil Ježíš Kristus, který jako jediný bez hříchu zaplatil za všechny hříchy světa tím, že byl přibit na kříž, a tímto činem porazil ďábla. V Bibli se hovoří i o druhém návratu ďábla na zem, načež bude i se svými anděly vhozen do Hořícího jezera (Zjevení, 20. kap.).

Ďábel se stává hlavním protivníkem nejenom Boha, ale i člověka. Přel se s Michaelem o Mojžíšovo tělo, zasluhoval se o to, že spravedliví lidé končili v útrapách, přivozoval

⁷³ Bible svatá aneb všechna svatá písmena starého i nového zákona podle posledního vydání Kralického z roku 1613. 1. vyd., Praha, Levné knihy, 2004, Izajáš, kap. 14., 12.–15. verš

⁷⁴ Tamtéž, Jób, kap. 1., 6.–12. verš

⁷⁵ Tamtéž, Jan, kap. 8., 44. verš

člověku předčasnou smrt. Křesťané jsou tímto vyzýváni k bdělosti, aby neseštopili do mocných pařátů zla.

Satan se objevuje nejen ve Starém a Novém zákoně, ale i v apokryfech a Koránu. Satan je v umění stejně jako ďábel zobrazován různými způsoby. Populární je obraz Satana jako kozlu podobného netvora s rohy a kopyty držící trojzubec. Jiné je zobrazení Satana jako přitažlivého muže s bradkou, který pod vlivem mytologie sází na lidskou marnivost a pokušení.

9.2 Chudák ďábel

Postava tajemného ducha Mefistofela vystupuje po boku doktora Fausta. Tento duch je podroben přísné proměně, která trvá dodnes. Motiv tajemného ducha se po staletí proměňoval a dodnes možná nenašel svou definitivní podobu. Mefistofeles v knížkách lidového čtení vystupuje jako duch, v jiných zobrazeních nabývá podoby ďábla.

*„Jestliže v Marlowově Doktoru Faustovi (1604) byl Mefistofeles ještě ošklivý a pokud se ještě v 18. století v **Cazottově** Zamilovaném ďáblovi zjevuje v podobě velblouda, v **Goethově** Faustovi se objevuje jako pečlivě oděný pán. Je sice pravda, že se k Faustovi vetře jako černý pes, který poté projde znepokojivou proměnou, když na sebe vezme podobu hrocha s očima jako řeřavé uhlíky a strašlivými kly, ale nakonec se ukáže v oděvu potulného žáka, spořádaného intelektuála.*

Je ďábelský jen v tom, že je úlisný a přesvědčivý v hovoru a hraje si s Faustem jako „kočka s myší“. Na druhou stranu ke svedení Fausta není zapotřebí mnoho, na obchod s dušemi je již připraven, téměř jako by on sám vycházel ďáblovi vstříc, a nikoliv naopak.

*Mefistofeles je tedy předzvěstí třetí proměny ďábla. Ten se ve 20. století stane zcela „světským“ (dokladem jsou texty **Dostojevského**, **Papiniho** a **Manna**); není ani hrozivý, ani podmanivý, je pekelný ve své šedi a zjevné ubohosti maloměšťáka, a tím je nyní nebezpečnější a znepokojivější, neboť už není jen neškodně ošklivý, jak tomu bylo dříve.“⁷⁶*

Otázkou zůstává, jak mnoho je tento duch-ďábel v umění zobrazován a do jaké míry jsou schopni autoři jeho podmanivou sílu pojmenovat a zobrazit. Ať už hovoříme o

⁷⁶ ECO, Umberto: *Dějiny ošklivosti*. Praha, Argo, 2007, s. 182

d'áblovi jako o chudákovi nebo jako o svůdci, vždy se jako prvotní obraz jeví jeho tajemnost a nespoutanost.

9.3 Čarodějnictví, čarodějnice, kouzla, magie, kouzelné lektvary

Tyto záhadné bytosti schopné čarovat existovaly již v hlubokém středověku, hovoří se o nich v *Chammurapiho zákoníku* z počátku 2. tisíciletí před Kristem, dokonce se vyskytovaly i v egyptské kultuře, existenci čarodějnictví v antickém Řecku dokládá Homér, dále se o nich hovoří v Bibli.

Bible, ve které se objevuje mnoho zmínek o čarodějnicích, se proti nim staví velice záporně: „*Čarodějníci nenecháš naživu*“ (Exodus 22, 17). Čarodějnice byly známé v mnoha kulturách, jmenujme například kulturu řeckou, kde se objevovala čarodějka Médeia či Kirké. Objevuje se o nich i svědectví v latinské literatuře u Horatia.

Zlá černá magie bývala spojována spíše s ženskou bytostí, přestože ji provozovali i muži (čarodějnice/čaroděj/černokněžník). Ve vztahu ke křesťanské tradici byla hříšná ženská bytost spojena s d'áblem, sabat byl označen jako hříšné orgie d'ábelského uskupení. „*A vskutku již ve středověku se hovoří o sabatu jako o d'ábelském shromáždění, při němž se čarodějnice oddávají nejenom kouzlům, ale také nefalšovaným orgiím, když uskutečňují pohlavní styk s d'áblem v podobě kozla, který je symbolem chlípnosti. A posléze obraz sedící čarodějnice na koštěti (i když se později promění v dobrotivou postavu Befany) je jasnou narážkou na falus.*“⁷⁷

Legendy nebo spíše pověsti o tajemných ženách bývají spojovány se znalostí léčivých bylin, které pak divé ženy proměnily v kouzelné lektvary. Tyto lektvary postupně pronikaly do lidového povědomí, zahalovaly kult čarodějnic temnější stránkou a postupně tyto ženy získávaly důvěru nejen mezi sebou, ale i u potřebných (nemocní neváhali požádat čarodějnici o léčivý lektvar, jiní prosili o lék na jiné neduhy). Lektvary se dostaly nejen do pohádek a do filmů, kde byly různě obměňovány (nebyl ničím neobvyklým lektvar z muších křídel, žabích stehýnek aj.). „*V celku však čarodějnice představovaly jistou formu lidové subkultury.*“⁷⁸

V souvislosti s vírou v možnou existenci čarodějnické subkultury se objevují dokumenty, jež je odsuzují, například bula Alexandra IV. z roku 1258. Největší

⁷⁷ ECO, Umberto: *Dějiny ošklivosti*. Praha, Argo, 2007, s. 203

⁷⁸ Tamtéž

množství literatury nepochází kupodivu ze středověku, nýbrž z 15. století, kdy kult čarodějnic stále sílil. Významnou historickou roli v této době sehrávaly inkviziční instituce, které se měly vypořádávat s kacíři.

Jedním z nejslavnějších textů, jak čarodějnice poznat, jak se jim vyhnout či jak je zahnat, popřípadě mučit a vyslýchat, se jmenuje *Malleus Maleficarum* (Kladivo na čarodějnice).

„A tak se v průběhu 16. a 18. století procesy s čarodějnicemi a jejich odsuzování na hranici nebo k oběšení šířily jako lavina, a to nejen v katolickém světě, nýbrž také – a především – ve světě protestantském (vzhledem k tomu, že Luther je označil za „d'áblovy nevěstky“ a obvinil je, že kradou kravám mléko, přivolávají bouře, jezdí na kozlech a trápí děti v kolébkách), nejen v Evropě, ale s obzvláštní prudkostí také v Nové Anglii, smutně se proslavily především procesy v Salemu roku 1692, kde bylo oběšeno devatenáct žen.“⁷⁹

Ženy čarodějnice začaly žít i v literatuře (Shakespeare a Macbethovy čarodějnice, Valpuržina noc ve Faustovi). Byly různě ztvárňovány, svého odmytizování se dočkaly až v 18. století. I když byl obraz čarodějnice odmytizován, nezmizela, ba naopak. Objevuje se i v novějších pohádkách hororovějšího typu (Lovecraft).

Skutečný důvod, proč byly ženy upalovány na hranicích, většinou nesouvisel s nadpřirozenými schopnostmi či podivnými úkazy, ale s výraznými či vystupňovanými vlastnostmi (údajná čarodějnice mohla být citlivější, senzitivnější, vnímavější).

9.4 Staré a moderní peklo

„Na každého z nás čeká naše vlastní soukromé peklo.“⁸⁰

Motiv pekla se objevuje v mnoha knížkách lidového čtení. Tento motiv je hojně používán nejen před vynalezením knihtisku, ale i po něm. Jak jsem již výše uvedla, obraz pekla se objevuje ve *Frantových právech* a v mnoha dalších dílech. Vyskytuje se v souvislosti s posmrtným životem, v pekle dočasně či trvale trpí duše zemřelých za své hříchy.

Obraz pekla se samozřejmě objevuje i v Bibli, ve Starém zákoně i v evangeliích (převážně u Marka, Matouše). Samotné Zjevení Janovo končí svržením Satana do pekla. Tajemné místo kupodivu nevzniká s příchodem Bible, již kdysi se hovořilo

⁷⁹ ECO, Umberto: *Dějiny ošklivosti*. Praha, Argo, 2007, s. 205 – 207

⁸⁰ Autorem citátu je Jean-Paul Sartre

o místu, kde bloudí mrtvé duše, které nemohou nalézt klid. „*O místě utrpení se mluví v Koránu. Ve Starém zákoně čteme zmínky o „příbytku mrtvých“, o utrpení a mukách se tu však nehovoří, jasněji se vyjadřují evangelia, kde se uvádí Propast a zejména Gehena se svým věčným ohněm, kde „bude nářek a skřípění zubů“.*“⁸¹

Již ve středověku vzniká mnoho textů o cestě do pekel i jeho popisy (Tundalovo vidění). Pravděpodobně i z arabské tradice čerpal inspiraci Dante ve svém vrcholném díle *Božská komedie* v části Peklo. Peklo vyjmenovává snad všechny známé obludy (Fúrie, Mínós, Lucifer, Cerber). „... *a přehled děsivých muk – od váhavic bodaných vosami a mouchami po mlsouny bičované deštěm a párané Cerberem, od kacířů spočívajících ve žhnoucích hrobech po násilníky ponořené do řeky vroucí krve, od bezbožníků, sodomitů a lichvářů bičovaných ohnivými přívaly po lichotníky potopené do výkalů, od svatokupců přibitých hlavou dolů a s nohama v plamenech po šejdíře ponořené do vroucí smoly, zavěšené na háky d'ábly, od pokrytců zahalenými olovenými rouchy po zloděje proměněné v plazy, padělatele postižené svrabem a malomocenstvím, zrádce spuštěné do ledu...*“⁸²

Peklo bylo vykreslené jako dosti děsivé místo, a sloužilo tak přinejmenším jako odstrašující příklad ke všem páchaným činům. Peklo se objevovalo i v barokních textech, především v kázáních.

Jiná, snad modernější, je představa pekla v textu Jeana-Paula Sartra *S vyloučením veřejnosti* (1945).

INÉS: Hledí na něj, sice bez strachu, ale s nesmírným úžasem. Ha! Po chvíli. Počkejte! Už tomu rozumím! Už vím, proč nás dali dohromady.

GARCIN: Dávejte pozor na to, co řeknete.

INÉS: Uvidíte, jak je to hloupé. Žádná fyzická muka tu nejsou, a přece jsme v pekle. A nikdo nemůže přijít. Nikdo. Zůstaneme spolu až do konce sami. Tak je to. Uvažte přece, někdo tu chybí. Kat.

GARCIN: polohlasem To vím.

INÉS: No, a to je jen úspora personálu. Nic víc, zákazníci se obslouží sami, jako v bufetu.

⁸¹ ECO, Umberto: *Dějiny ošklivosti*. Praha, Argo, 2007, s. 82

⁸² Tamtéž

ESTELLE: Co tím chcete říct?

*INÉS: Každý z nás je katem obou ostatních.*⁸³

Zde je jiné pojetí pekla, existencialistický nádech nelze přehlédnout. Sartrovo peklo je hotelový pokoj s rozsvíceným světlem, zavřenými dveřmi, kde spolu musejí žít tři osoby na věky věků (zbabělec Garcin, vražedkyně Estelle a cynická lesbička Inès). Sartre zde naznačil představu pekla jako uzavřeného prostoru, v němž se odsouzení budou sami (navěky) psychicky týrat. Zde se stává to, jací jsme, základním trestem. Hrdinové by raději volili děsivou smrt než představu nekonečného žití s dalšími dvěma „katy“. Každý se stává žalobcem, soudcem i katem. Jaké je pak peklo bez Ďábla a bez fyzického trestu?

9.5 Monstra a zázraky

V knížkách lidového čtení se zázraky vyskytují více než monstra. Různé zázraky mohly poukazovat na blížící se nebezpečí. *„Byly to neobvyklé události jako krvavé deště, znepokojivé příhody, plameny na obloze, abnormální porody, děti dvojího pohlaví, jak je zřejmé v Knize zvláštních úkazů Iulia Obsequenta (jenž ve 4. století po Kr. zaznamenal všechny zázračné události, ke kterým v Říme došlo v předchozích stoletích).*

*Pravděpodobně právě na základě zkušenosti s těmito neobvyklými jevy Platón vymyslel postavu prvotního androgyna a částečně téže zkušenosti vděčí za svůj vznik mnoho zříd údajně obývajících africké a asijské země, o nichž existovaly skrovné a nepřesné zprávy. Ostatně kdo se do oněch zemí vydal, skutečně tam viděl hrochy, slony nebo žirafy – a už v knize Jób se vyskytuje cosi, co pravděpodobně bylo krokodýlem, do tradice však přešlo jako Livjátan (leviatan). O dívech Indie psal ve 4. století př. Kr. Ktésias z Knidu; jeho dílo se ztratilo, avšak nevidanými tvory oplývá Pliniův Přírodopis (1. století po Kr.), který poté inspiroval bezpočet souhrnných příruček. Ve 2. století po Kr. Lúkianos ze Samomaty, jen aby zesměšnil tradiční důvěřivost, uvedl ve svých Pravdivých příbězích na scénu okřídlené koně, ptáky s křídly z listů lociky, mínótaury a blechy zvící dvanácti slonů. A podívejme se, jak v Alexandreidě (napsané latinsky ve 12. století, vycházející však z pramenů doby Pseudo-Kallistenovy, tj. ze 3. století po Kr.) musel makedonský dobyvatel čelit hrůzostrašným plemenům.“*⁸⁴

⁸³ Sartre, Jean-Paul. S vyloučením veřejnosti, in: *5 her a jedna aktovka*, přel. A. J. Liem, Praha, SNKLU 1962

⁸⁴ ECO, Umberto: *Dějiny ošklivosti*. Praha, Argo, 2007, s. 113

Toto vše podporovalo tzv. hisperickou estetiku, která s sebou přináší nejen nové použití novotvarů v literatuře, nýbrž i řetězce aliterací.

Mezi 7. a 9. stoletím pak vznikl zásadní spis, jenž popisuje všemožná monstra a příšery, vysvětluje vztahy i rozdíly mezi nimi – *Liber monstrorum de diversi generibus*. Dále je třeba poukázat na dílo s překrásnými iniciálami v podobě příšer – *Knih z Kellsu* (8. století, Irsko).

Příšery se objevují i v architektuře, povětšinou na stranách románských kostelíků, v gotice vrcholí zobrazování monster v podobě chrličů ohně na předních stranách či na nárožích.

Zalíbení v monstrech prochází všemi kulturními vrstvami. Monstra je možné považovat i za stvoření Boží (Augustin). Vzniká mnoho děl po vzoru Plinia, jako různé bestiáře, herbáře atd., které tyto příšery nepřímo různě popisují. Touto cestou se dostávám i k velmi známému cestopisu *Mandevillovy cesty*, který hovoří o smyšlených výpravách. Nejen toto dílo svědčí o náhlém zájmu o neznámé a neprobádané kouty světa. Zásadním textem se zde stává *List kněze Jana*, jenž hovoří o království za zeměmi nevěřících. „*Mýtus o knězi Janovi si podmanil četné cestovatele (jako na příklad Marca Pola), kteří se jej snažili nalézt, a politicky podpořil křesťanskou expanzi na východ (jen s tím, že na počátku novověku místo do Asie bylo toto království kladeno do Afriky a ztotožňováno s křesťanskou Etiopií)*.“⁸⁵ Zde se údajně měly objevovat příšery jako bazilišek, chiméra s hlavou lva, šelma leukokrocha či mantichora.

Záhadnost příšer se dostala i do dílen alchymistů a ti ji na oplátku věnovali celé postupy, jak vytvořit elixír mládí, či jak získat Kámen mudrců. Jiné pojetí pod vlivem objevování „nového světa“ najdeme u Shakespeara Kalibána nebo v „monstrech“ u Swifta. Dnes jsme zahlceni mimozemšťany, King Kongy a jinými obludami, které nás sice děsí víc než dost, nicméně nepraháme po jejich „ochočení“. „*Nepomyšlíme ani na to, že je zkrátíme tak, že jim pod stromem předložíme pannu.*“⁸⁶

⁸⁵ ECO, Umberto: *Dějiny ošklivosti*. Praha, Argo, 2007, s. 116

⁸⁶ Tamtéž, s. 127

Závěr

Při výběru tohoto tématu, jsem ani zdaleka netušila, kam až mě mé bádání přivede. Téma Pohádkové motivy v knížkách lidového čtení je opravdu rozsáhlé a dle mého názoru je takřka nemožné pojmout ho celoplošně. Pohádkové motivy mě přivedly k bádání o současných českých pohádkách, které zpracoval Tille. Tyto tři rozsáhlé spisy mě utvrdily v názoru, že většina pohádkových motivů, které se objevily nejen v knížkách lidového čtení, byla základem pro novodobé či snad moderní pohádky.

Současné pohádky naposledy sebrané právě výše zmíněným Tillem jsou různou směsicí pohádkových motivů středověkých, moderních i současných, tedy postmoderních. Bylo pak nesmírně zajímavé sledovat motiv Popelky, která v knížkách lidového čtení vystupuje jako osamělá, předobrá a utiskovaná, jak se po letech, přesněji po staletích, proměňuje. Impulsem pro hlubší zkoumání Popelky pak byl i samotný střevíček, uvědomění si, že princ se nejprve zamiluje právě do boty, bylo pozoruhodné.

Jednotlivé postavy Palečka, Ezopa, Enšpígla mě přivedli k různým textům, které svým šarmem, humorem a vřelou jednoduchostí otevřely brány k hlubšímu zamyšlení. Ezopovy bajky zná patrně každý a každý obdivuje jejich vytříbenost, originalitu, která pramení právě z oné jednoduchosti.

Paleček jako postava ryze česká okouzila nejen mne, ale i autory moderních pohádek. Paleček je hrdina, bojovník s lidskou tváří. Faust je hrdina, Fortunas také a co trpělivá Genovefa, utrápená Meluzína či odhodlaný Cymon? To jsou „skuteční“ hrdinové. A proč? Protože dokázali zaujmout!

Je těžké soudit tyto látky a vybrat jen některé na menší analýzu. Ve své práci jsem se snažila přiblížit vznik knížek lidového čtení a jejich látky, okrajově postihnout, kde byly tištěny a s jakou literaturou soupeřily. Prioritní pro mne byl záměr postihnout tyto látky jako komplex, který od někud pochází a nějak se vyvíjel. Má pozornost se soustředila na ty látky, které byly nejpoblárnější. Avšak každá z těchto látek by si zasloužila větší pozornost.

Svou práci jsem rozdělila na tři tematické části. V první části jsem se snažila postihnout knížky lidového čtení z hlediska formy, ve druhé části jsem se snažila zkoumat obsah a poslední část byla věnována jednotlivým motivům. V poslední části práce jsem si vybrala jen některé z možných „hrůzostrašných“ motivů, které jsem dále zpracovala.

Jednotlivě jsem se věnovala d'áblovi, nejen jeho proměnám v knížkách lidového čtení, ale i v jiných útvarech či formách umění. Od d'ábla byl jen krůček k prozkoumání pekla. Peklo porovnáván jako motiv z knížek lidového čtení a jako motiv z jiných knih (Danteho Peklo aj.). Vzhledem k mému příklonu k novější literatuře pak bylo nasnadě porovnat staré peklo s „moderním“ peklem J. P. Sartra v jednoaktovce *S vyloučením veřejnosti*. Tato divadelní hra mě velmi zaujala, a proto jsem z ní vybrala několik vět k vystižení záměru objasnit rozdílnost v pojetí pekla.

V úvodu jsem si stanovila priority, co jsou to pohádkové motivy, jak se proměňují, kde se vyskytují a kde byly naposledy sebrány. Co jsou to pohádkové motivy, jsem se snažila postihnout v kapitole přibližující teorii pohádek a pak v pohádkách samotných. Pohádkové motivy, tedy Palečka, Fortunata, Fausta, kouzelný klobouček, měšec, peklo, čarodějnice, d'ábly atd., jsem se pokusila přiblížit a v mezích dostupné literatury také prozkoumat. Tyto jednotlivé pohádkové motivy jsem prozkoumala nejen z hlediska obsahového, ale i formálního. Pokud to bylo možné dohledat, uvádím množství výtisků, popř. i rok a okolnost, jež doprovázela jejich tisk. Základem pro mou práci se stala kniha Bohuslava Václavka, jež přináší výbor z české prózy 16. a 17. století.

Cílem této práce bylo přiblížit opomíjené pohádkové motivy z knížek lidového čtení. Dle mého názoru by si zasloužily větší pozornost i jako historické základy pro další slovesnou tvorbu.

Knížky lidového čtení byly po nějaký čas v českém prostředí jedinou tištěnou literaturou. Jejich existence byla záslužná. Nejenže přinášely (a doufejme, že i přináší) fantastické látky, ale slouží také jako dobrý doklad nejen historického myšlení, ale i významné doby. Knížky lidového čtení podpořili šíření a užívání češtiny, jejich vydávání bylo záslužnou činností zejména v počátcích národního obrození.

Knížky lidového čtení představovaly po více než dvě století neodmyslitelnou součást české slovesné kultury jako nenáročná četba širokých vrstev obyvatelstva. Jsou autentickým dokladem životního a kulturního obzoru českého lidového čtenáře a jejich náměty a látky pevně vrostly do naší literární tradice.

Použitá literatura

Primární literatura:

BENEŠ, Bohuslav. *Česká lidová slovesnost*. Praha : Odeon, 1990. 363 s.

Bible svatá aneb všechna svatá písmena Starého i Nového zákona podle posledního vydání Kralického z roku 1613. 1. vyd. Praha : Levné knihy, 2004. 954 s.

CENEK, Svatopluk. *Teorie literatury*. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1959. 162 s.

ECO, Umberto. *Dějiny ošklivosti*. Praha : Argo, 2007. 455 s. ISBN 978-80-7203-893-0.

HRABÁK, Josef. *Starší česká literatura*. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1979. 245 s.

PROPP, Jaklevič Vladimír, et al. *Morfologie pohádky a jiné studie*. Jinočany : H&H, 1999. 362 s. ISBN 80-86022-16-1.

PROPP, Jaklevič Vladimír, et al. *Morfologie pohádky se studií Clauda Lévi-Strausse*. Praha : Ústav pro českou literaturu ČSAV, 1970. 203 s.

Sartre, Jean-Paul. *S vyloučením veřejnosti*, in: *5 her a jedna aktovka*, přel. A. J. Liem, Praha, SNKLU 1962.

TILLE, Václav. *Soupis českých pohádek*. Praha : Česká akademie věd a umění, 1929. 619 s.

TILLE, Václav. *Soupis českých pohádek. Dílu II., svazek I.* Praha : Česká akademie věd a umění, 1934. 451 s.

TILLE, Václav. *Soupis českých pohádek : Dílu II., svazek II.* Praha : Česká akademie věd a umění, 1937. 661 s.

VÁCLAVEK, Bohuslav. *Historie utěšené a kratochvilné člověku všelikému věku i stavu k čtení velmi užitečné : Výbor z české krásné prózy XVI. a XVII. století*. 2. vyd. Praha : Svoboda, 1950. 376 s.

Sekundární literatura:

ALIGHIERI, Dante. *Božská komedie*. 2. v SNKLU vyd. Praha : Státní nakladatelství krásné literatury a umění, 1965. 484 s.

GOETHE, Johan Wolfgang. *Faust*. Otokar Fischer. 1. Auflage. Praha : Mladá fronta, 1973. 256 s. ISBN 23-096-73.

HRABÁK, Josef. *Studie ze starší české literatury*. 2. revid. vyd. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1962. 283 s.

LEHÁR, Jan, et al. *Česká literatura od počátků k dnešku*. 2. dopl. vyd. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2004. 1078 s. Česká historie; sv. 4. ISBN 80-7106-308-8.

SMETANA, Robert, VÁCLAVEK, Bedřich. *České písně kramářské*. 2. vyd. Praha : Svoboda, 1949. 221 s.

TICHÁ, Zdeňka. *Cesta starší české literatury*. Praha : Panorama, 1984. 295 s.

Třikrát rozprávky o jednom hrdinovi. Praha : Lidové noviny, 2004. 249 s.

Přílohy

Seznam příloh:

1. Ezop podle Velázquezze

<http://cs.wikipedia.org/wiki/Ezop>

2. Ilustrace z knihy *Le livre de Mélusine*, 1478.

http://cs.wikipedia.org/wiki/Meluz%C3%ADna_%28mytologie%29

3. Dobové zobrazení čarodějnice, 1451.

<http://cs.wikipedia.org/wiki/%C4%8Carod%C4%9Bnictv%C3%AD>

4. Rafael Santi, *Archanděl Michael poráží d'ábla*

<http://cs.wikipedia.org/wiki/%C4%8E%C3%A1bel>

5. Furie pronásledují Oresta, William-Adolphe Bouguereau (1825-1905).

<http://cs.wikipedia.org/wiki/Furie>

6. *Cendrillon*, rytina Gustava Doré

<http://cs.wikipedia.org/wiki/Popelka>

7. Středověké ztvárnění pekla od Herrada von Landsberg (okolo 1180)

<http://cs.wikipedia.org/wiki/Peklo>

8. Dante a Virgilius v Pekle – výjev dle *Božské komedie*

http://cs.wikipedia.org/wiki/Bo%C5%BEsk%C3%A1_komedie

9. *Historia von D. Johan Fausten*, frontispice vydání z roku 1587

http://cs.wikipedia.org/wiki/Kn%C3%AD%C5%BEky_lidov%C3%A9ho_%C4%8Dten%C3%AD

10. Zpráva o popravě čarodějnice odsouzené k upálení v německém Schiltachu v roce 1531.

http://cs.wikipedia.org/wiki/%C4%8Carod%C4%9Bjnick%C3%A9_procesy

Příloha č. 1

Příloha č. 2

Příloha č. 3

Příloha č. 4

Příloha č. 5

Příloha č. 6

Příloha č. 7

Příloha č. 8

HISTORIA

Von D. Johann Fausten/ dem weitbeschreyten

Zauberer vnd Schwartzkünstler/
Wie er sich gegen dem Teuffel auff eine be-
nandte zeit verschrieben / Was er hertzzwischen für
seltsame Abenteuer gesehen/ selbs angerich-
tet vnd getrieben / biß er endlich sei-
nen wol verdienten Lohn
empfangen.

Mehrertheils auß seinen eygenen
hinterlassenen Schrifften/ allen hochtragen-
den/ fürwitzigen vnd Gottlosen Menschen zum schreckli-
chen Beispiel/ abschewlichem Exempel/ vnd trew-
herziger Warnung zusammen gezo-
gen/ vnd in Druck br-
fertigt.

IACOBI IIII

Seyt Gott vnderthänig/ widerstehet dem
Teuffel/ so fleuchet er von euch.

CVM GRATIA ET PRIVILEGIO.

**Gedruckt in Straßfurt am Mayn/
Durch Johann Spics.**

M. D. LXXXVII.

Ein erschröcklich geschicht Vom Teufel vnd einer ynbulden/ beschehen zu Schiltach bey Korweil in der Karwochen/ An. D. XXXiii Jar.

Uenue zeytung geschehen drey meyl von Kot
weyl da ist ein Stedlein im Hornberger tal das
hayß Schylta do ist der teufel in das selbig ster
lein in ein Wirts hauß kummen/ist yngefärlch
drey odre vyer tag im selbigen Wirts hauß ge
wesen / hat daselbst angefangen zu Trummen
vñ Pfeysen in der Straßen vnd allenthalbe im
hauß man hat aber nichts sehen künden sonder
so seltsam ding/der gleichen vor nie/gehört Wo
sind etlich abere vyer kummen vnd haben in
wellen beschwerten do hat der Teufel angefang
en zu reden sie sollt sein messig gheh/ Was sie in
wellen beswerten: sie seyn böser dan er/ hat in ge
sagt was sie gethō vñ gestolen haben. Zu legt
hat er so vil mit de wiert geredt er soll die mayd
auff de hauß thō er well im sunst das hauß vñ
binnen dann die mayd sey sein vñ er soll im
mit auffhalten / do hat der wiert der mayd vi
lars geben. Nach dem ist der Teufel hinweg ge
faren hat zu wiert gesagt er soll sich dar zu rüß
en er well im das hauß auff den geynen Doner
stag in der Karwochen verbeimen. Darna ch
auff de Guenen Donnerstag ist die mayd auff ein
ofen gabel gefessen ist in einer halben stund zwū
meyl vñ Korweyl ge Schiltach in das wirts
hauß auff ein hewbaren gefaren/ do ist der Teuf
fel zu jr kummen hat ein hefelein gepacht vñ zu
jr gesage sie soll das hefelein ynshütten so wer
es gleich als bannen welchs so bald sie es gethō
ist es als bannet worden. In de ist sie hinweg
gen Oberndorff gefaren da ist von stundan das

hauß anfangen vñnd das ganz Stedlein biß
on drey kleine heußlein yngefärlch in anderthal
ber stund gar verbrant Aber vber die drey heuß
lein/ wie sie in der vergicht bekent/ hat der Teuf
fel kein gewalt gehabt. Die zway sind zwayer
armen gesellen gewest vñnd das drit eines dabey
die armen vñnd was sunst niemant hat wellen
beherbergt/ herberg gehabt haben. Wie solchs
beschehe hat mā nach jr greiffē sy gefärlch ange
nime am Karfreitag zu Oberndorff/ vñ daselb
st am montag vor sanct Gōgē tag verbrant/ vñ
sechsvñ dreyßig artickel verlesē die sie in jec vñ
gycht bekent hat / fast schendlich schädlich vñ
schedliche ding wie sie vñnd leut verderbt
vñ schaden zugesigt hat Achtzehē jar hat sie mit
dem Teufel yngehalten vñnd ihr eygen muter hat
sie es selbst geleert.

Solch erschreck
lich geschicht solt vns bilich zuherzen gheh vñ
zur besetzung vnsero lebens raynen/ in ein rech
ten glauben gegen Got vñnd theiger lieb gegen
dem nechste zu wandlē/ dieweil er vns vñnd vñ
ser sünde willen so mit schädlicherst aff heym
sucht/ Darbey auch erlernē/ wie vns Got imit
ten des vbelo vñnd der straffbhaten kan/ wie er
auch Daniel in mitte der lewen vñnd die drey kin
der im feurigen ofen vnuerlegt behüt hat/ damit
wir auch in seiner socht vñnd nach seinem wil
len wandlen / auff das er vns mit einfür in ver
sicherung sonder behüt vns vor vbel vñnd vñ
leych vns nach disen leben das ewig Amen.

Steffan Hamer Wiesmaier.